

० महाराष्ट्र भाषेचे

१

भाषा व्याकरण.

(भा. व्या.)

४०

४०

२५१ १८८९

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.

(ठाणे जिल्हा वाचनालय)

वाचनालय/नौपाडा.

पु. ना. - महाराष्ट्र भाषेचे व्याकरण

ले. - दादाबाबा साहेब लखडकर

१
विवरण - भाषा व्याकरण

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.

सूचना :- खाली दिलेल्या तारखेपर्यंत पुस्तक/पत्र
परत करावे, तसे न केल्यास घटना नियम क्र. ५ (८) नु
प्रतिदिनी ५ पैसे जादा वर्गणी भरावी लागेल.

म. ग्रं सं. ठाणे

विषय - साधु वचना

वा. नं. १२

भा. १२
षेच व्याकरण.

उपयोगां करतां केलें

ठाणे.

ग्रंथकार

अंक

१०

राव वहादूर, दादोत्रा पांडुरंग तर्कडकर,

दक्षिणेंतील सरकारी शाळांचे माजी सुपरिंटेंडेंट,

व हुजूर डेप्युटी कलेक्टर; आणि हालीं

मुंबईच्या युनिव्हर्सिटीचे फेलो, इ०. इ०.

सातवी आवृत्ति

सहावी आवृत्ति तपासून वाढविली.

[या ग्रंथाचे सर्व हक ग्रंथकर्त्या कडेस.]

मुंबईत:

“निर्णयगतागर” छापखान्यांत छापिली.

शालिवाहन शके १८०१,

इशवी सन १८७९.

55 11 11 11 11 11

सातव्या आवृत्तीची प्रस्तावना.

या व्याकरणाची पहिली आवृत्ति शके १७५८ नांत म्हणजे इशवी सन १८३६ सांत छापून प्रसिद्ध झाली, ती गणपत कृष्णाजी यांच्या छापखान्यांत शिळाछापा वर छापिली होती. नंतर सुमारे आठ नऊ वर्षांत ती संपून तिच्या दुसऱ्या आवृत्तीचें अगत्य पडल्या वर बोर्ड आव् एड्युकेशन या नामानें जी एतद्देशीय लोकांत विद्याप्रसरण करण्याचें काम पाहण्या करतां त्या काळीं सरकारानें सभा स्थापित केली होती, तिणें त्या काळचे मोठे प्रसिद्ध विद्वान् गृहस्थ परलोकवासी बाळ गंगाधर शास्त्री यांच्या शिफारशीनें ती दुसरी आवृत्ति तयार करण्याचें काम मी सुरतेंत असतां मला फर्माविलें. त्या वरून मीं मोठ्या संतोषानें फार श्रम घेऊन इतर आपलीं सरकारी कामें संभाळून जो थोडा वेळ सांपडे त्यांत सुरतेंत व पुढें मुंबईत आल्या वर एथें सिद्ध केली. ती त्या ग्रंथाची विस्तारानें नवीच रचना करावी लागली; कारण, ती पहिली आवृत्ति मीं फारच अल्पवयांत असतां रचिली होती; म्हणोन पुढें ती मला त्या काळीं निर्वाहास केवळ अपुरतीशी वाटली. नंतर सन १८४६-सांत बाळ गंगाधर शास्त्री परलोकवासी झाले. आणि त्यांच्या जागे वर सरकारानें माझी योजना केली, तेव्हां मीं मुंबईस आल्या नंतर सन १८५० सांत ती दुसरी आवृत्ति छापून प्रसिद्ध केली. हा जुना इतिहास अलिकडच्या लोकांस माहीत नसल्या मुळें त्यां मध्यें परोत्कर्षासहिष्णु स्वभावाच्या कांहीं मंडळीनें अलिकडेस आमच्या विषयीं अशी कंडाळी उठविल्याचें आम्हीं ऐकतां कीं मयत बाळशास्त्री यांचेच कागदपत्र आमच्या हातीं लागल्या वर त्या वरून हें आम्हीं व्याकरण रचिलें, आणि आपल्या नांवानें प्रसिद्ध केलें. वस्तुतः या विषया वर लिहिलेला त्या गृहस्थाच्या किंवा कोणाच्याही हातचा एक कागदाचा चिठो

आम्हीं पाहिला नाहीं. त्यांत आमच्या लोकांचे कान तर अशी एकादी परनिंदापर गप्प ऐकण्यास आ करूनच असतात, त्यांत हें विरजण पडतांच तिचे ते गटागट घोट घेऊन मनांत जिरवूं लागले आहेत. तेव्हां अशा लोकांच्या शिकारींत सांपडलों असतां जर आम्हीं आत्मसंरक्षण नकेलें तर हा आमचा दुर्लक्षतेचा दोष पुढें आम्हासच उलटा मोठा बाधक होईल. ह्मणोन अशा लोकांचीं मुखें स्तब्ध करून आत्मसंरक्षण करणें हा स्वधर्म जाणून परम संकटानें हें पुढील परलोकवासी बाळशास्त्री यांचाच आम्हां विषयीं साधारण, त्यांत विशेषेंकरून आमच्या या ग्रंथाच्या प्रथमावृत्ती विषयींचा कसा स्वाभिप्राय होता तो त्यांनीच आपल्या स्वहस्त लिखित आम्हास दिलेल्या मानपत्रांत कळविला आहे; तो एथें प्रकट करण्याचें आतां अगत्य दिसल्या वरून प्रकट करितों;—

‘I have known Dadoba Pandurang for many years. In the knowledge of the English language, general literature, and science, I consider him equal to the best educated natives of Bombay, while no one among them that I know of, is so well acquainted with the grammatical structure of the Marathi language. He is the author of a grammar* of that language, which is deservedly esteemed as the best work on the subject. His writing is correct and idiomatic, and is such as has not been acquired by any translator of English works, perhaps with one or two exceptions.’ * * * * *

30th April 1840. (Signed) BAL. G. SHASTRI.

आतां बहुतेक लोक इंग्लिश भाषा समजतात; ह्मणोन या वरील लेखाचें भाषांतर करण्याचें एथें मला तादृश अगत्य दिसत नाहीं.

हे सरळमनाचे विद्वान गृहस्थ जर आजकाळ पर्यंत जिवंत असते. तर ती सन १८५०सांतली प्रसिद्ध झालेली दुसरी आवृत्ति, आणि प्रस्तुतची आवृत्ति पाहून तेणेंकरून त्या काळ-

* This was the 1st lithographed edition of the grammar herein referred to, which contained 192 pages only.

च्या आपल्या अभिप्रायास आतां किती वळकटी आली आहे या विचारानें त्यांस फारच संतोष झाला असता यांत आम्हांस तिलप्राय संशय वाटत नाहीं. अस्तु, या गोष्टीस नुकतीं तीस किंवा पसतीस वर्षे मात्र झालीं असावीं, इतक्यांत असें झणणें भागास आलें आहे कीं, तो आतां परीक्षेचा काळही गेला, आणि ते सुखभावाचे व सरळ मनाचे परीक्षक व गुणग्राही पुरुषही गेले.

मागें ज्या पांच आवृत्त्या झाल्या, त्यांत जी विस्तीर्ण रूपानें प्रस्तावना प्रकट केली होती, तिची पुनरावृत्ति करणें हाळीं सोईवार नसल्या मुळें तसें या आवृत्तींत केलें नाहीं. तथापि तिची अनुवृत्ति एथें समजली पाहिजे. दहा हजार विद्यार्थ्यां मध्यें कोणा एकास कदाचित् ती वाचण्याची इच्छा झालीच तर त्याणें मागल्या आवृत्तींत वाचावी.

या खेपेस मागली सहावी आवृत्ति फार बारकाईनें शब्द-शः तपासून, ठिकठिकाणीं शोध घालून, नवे नवे अगत्याचे नियम, व अर्थाची प्रकाशनें, व एक दोन नवीं प्रकरणें प्रविष्ट करून, पन्नास पृष्ठांनीं हा ग्रंथ अधिक वाढविला आहे. मागली आणि ही आवृत्ति ताडून पाहिली असतां वाचकांच्या हें सहज लक्षांत येईल.

अलिकडेस मागल्या पंचवीस वर्षां पासून सर्व लोकांचा भर इंग्लिश भाषा शिकण्यांत फार वाढत चालल्या मुळें स्वभाषे विषयीं त्याच मानानें मोठी अनास्था वाढत चालली आहे; ही उघड अत्यंत शोचनीय गोष्ट माझ्या दृष्टी पुढें असतां, हा असा स्वभाषा सुधारण्या विषयीं व्यर्थ परिश्रम करणें हा माझा शुद्ध वेडेपणा आहे असें जरीं मला हस्तामलका सारखें ढळढळीत दिसत आहे, तरीं जीस मीं जननी प्रमाणें मानितों, त्या आपल्या स्वभाषेची शेवटपर्यंत सेवा केल्या वांचून माझ्यानें राहवत नाहीं.

मुकाम मुंबई, श्रावण शु ॥ ५,

शके १८०१, प्रमाथिनामसंवत्सरे.

मु ॥ २४ वी जुलै, इशवी सन १८७९.)

दा० पां०

अनुक्रमणिका.

खंड १ व्याकरणशास्त्राची व्याख्या आणि त्याचा उपयोग	पृष्ठ.
यां विषयी.	१
खंड २ वर्णविचार.	२
स्वर.	३
व्यंजने.	७
भाग १ जोडाक्षरविचार.	११
भाग २ स्थानविचार.	१३
भाग ३ संधिविचार.	१४
विभाग १ अचूसंधि अ० स्वरसंधि.	१५
विभाग २ हलसंधि अ० व्यंजनसंधि.	१६
खंड ३ शब्दविचार.	१९
भाग १ सविभक्तिकशब्दविचार.	२२
विभाग १ नामविचार.	२४
वर्ग १ लिंगविचार.	२६
वर्ग २ वचनविचार.	४०
प्रकरण १ पुल्लिंग....	४२
प्रकरण २ स्त्रीलिंग.	४५
प्रकरण ३ नपुंसकलिंग.	५४
प्रकरण ४ वचनसंबंधी स्फुटविचार.	५८
प्रकरण ५ उपांत्यनियम	५८
प्रकरण ६ 'च' 'ज' इ० दंततालव्य	
वर्णां विषयी नियम...	६०
वर्ग ३ विभक्तिविचार....	६२
प्रकरण १ पुल्लिंग नामें—अकारान्त	
७५, आकारान्त ७६, इकारान्त.	
७८, उकारान्त ८०, ऋका-	

रान्त ८४, ओकारान्त ८४.	
प्रकरण २ स्त्रीलिंग नामें—अकारान्त	
८४, आकारान्त ८६, इकारान्त	
८७, उकारान्त ९०, ऋका-	
रान्त ९२, ए—ऐ—औकारा-	
न्त ९२, ओकारान्त ९३.	
प्रकरण ३ नपुंसकलिंग नामें—अका-	
रान्त ९४, इकारान्त ९५, उका-	
रान्त ९६, एकारान्त ९८.	
प्रकरण ४ उपांत्य वर्णांच्या ठायीं	
जे विभक्तिजन्य विकार हो-	
तात त्यांच्या प्रकरणीं नियम.	९८
प्रकरण ५ च 'ज' झ आणि स हीं	
अक्षरें ज्यांच्या अंतीं आहेत	
अशा शब्दां विषयीं नियम.	१०६
प्रकरण ६ विभक्ती विषयीं स्फुट	
विचार.	११३
विभाग २ सर्वनामविचार.	११५
वर्ग १ पुरुषवाचक सर्वनाम.	११६
वर्ग २ दर्शक सर्वनाम... ..	१२४
वर्ग ३ संबंधी सर्वनाम... ..	१२९
वर्ग ४ प्रश्नार्थक सर्वनाम.	१३१
वर्ग ५ सामान्य सर्वनाम.	१३५
विभाग ३ विशेषणविचार... ..	१४१
वर्ग १ गुणविशेषण.	१४२
वर्ग २ संख्याविशेषणें... ..	१४६
प्रकरण १ संख्यावाचकें.	१४६
प्रकरण २ संख्यापूरकें अ० क्रम-	
वाचकें.	१५०

प्रकरण ३ आवृत्तिवाचकें. . . .	१५२
प्रकरण ४ संख्यांशवाचकें. . . .	१५२
विभाग ४ क्रियापदविचार. . . .	१५४
वर्ग १ सकर्मक क्रियापदें. . . .	१५६
वर्ग २ अकर्मक क्रियापदें. . . .	१५७
प्रकरण १ सकर्मक आणि अक- र्मक क्रियापदांचें विवेचन. . . .	१५७
वर्ग ३ उभयविध क्रियापदें. . . .	१६०
वर्ग ४ भावकर्तृक क्रियापदें. . . .	१६०
वर्ग ५ सहाय क्रियापदें. . . .	१६१
वर्ग ६ प्रयोजक क्रियापदें. . . .	१६२
वर्ग ७ शक्यार्थ अ० शक्य क्रियापदें. . . .	१६८
प्रकरण १ भेदविचार. . . .	१७०
प्रकरण २ रूपविचार. . . .	१७०
प्रकरण ३ प्रयोगविचार. . . .	१७१
प्रकरण ४ अर्थविचार. . . .	१७५
प्रकरण ५ काळ. . . .	१७७
वर्ग ८ धातुसाधितशब्दविचार. . . .	१८५
वर्ग ९ सहाय धातूंचें चालिवणें. . . .	१९७
अस धातूंचें चालिवणें. . . .	१९७
नस धातूंचें चालिवणें. . . .	२२०
हो धातूंचें चालिवणें. . . .	२२२
दे धातूंचें सर्व रूपां, सर्व भेदां, सर्व अर्थां, सर्व काळां, प्रथम पुरुषां, चालिवणें. . . .	२२९
वर्ग १० अवशिष्ट सहाय धातू विषयीं विचार. . . .	२४९

प्रकरण १ कर्मकर्तरिप्रयोगा वि-			
षयीं प्रासंगिक विचार. ...	२५६		
प्रकरण २ गौण अ० सिद्ध क्रियापदै.	२६०		
वर्ग ११ क्रियापदांचीं रूपें साधण्याचा			
प्रकार. ...	२६४		
वर्ग १२ क्रियापदां विषयीं आणखी			
स्फुट विचार. ...	२६९		
भाग २ अविभक्तिक किं० अव्ययें यां विषयीं विचार	२७२		
विभाग १ क्रियाविशेषण अव्ययें. ...	२७३		
विभाग २ उभयान्वयी अव्ययें. ...	२७९		
विभाग ३ शब्दयोगी अव्ययें. ...	२८२		
विभाग ४ केवलप्रयोगी अ० उद्धारवाची अव्ययें	२८४		
खंड ४ साधितशब्दविचार. ...	२८६		
भाग १ धातुसाधितें. ...	२८७		
भाग २ शब्दसाधितें. ...	२९८		
भाग ३ सामासिकशब्दविचार. ...	३१५		
विभाग १ द्वंद्व. ...	३१६		
विभाग २ तत्पुरुष. ...	३१९		
विभाग ३ कर्मधारय. ...	३२२		
विभाग ४ द्विगु. ...	३२३		
विभाग ५ मध्यमपदलोपी. ...	३२३		
विभाग ६ बहुव्रीहि. ...	३२४		
विभाग ७ अव्ययीभाव. ...	३२५		
विभाग ८ नञ् समास. ...	३२७		
विभाग ९ समासां विषयीं स्फुट विचार ...	३२७		
खंड ५ कारकविचार. ...	३२९		
भाग १ प्रथमा. ...	३२९		
भाग २ द्वितीया. ...	३३१		

भाग ३ तृतीया.	३३२
भाग ४ चतुर्थी.	३३४
भाग ५ पंचमी.	३३५
भाग ६ सप्तमी.	३३५
भाग ७ षष्ठी.	३३६
खंड ६ वाक्यरचना.	३३८

विशेष्यविशेषणसंबंधां विषयीं नियम १, २, ३, ४, २७.

संबंधी सर्वनामां विषयीं नियम ५, २८.

अकर्मक धातूंच्या प्रयोगा विषयीं नियम ६.

सकर्मक धातूंच्या प्रयोगा विषयीं नियम ७, ८.

कर्तृक्रियासंबंधा विषयीं नियम ९, १३, १४, १५.

स्त्रियांच्या आदरार्थी नपुंसक लिंगाच्या प्रयोगा

विषयीं नियम १६.

कर्मक्रियासंबंधा विषयीं नियम १०.

कर्तृक्रियाध्याहारा विषयीं नियम ११, १२.

वचननियम १७, १८.

विभक्तिनियम १९.

सामान्यरूपनियम २०, २१.

क्रियेच्या भेदानुसंबंधाने कर्त्याच्या विभक्ती

विषयीं नियम २२.

लाप्रत्ययान्त भूतकालवाचक क्रियापदां विषयीं

विशेष नियम २३.

सगासघटित शब्दां विषयीं नियम २४, २५.

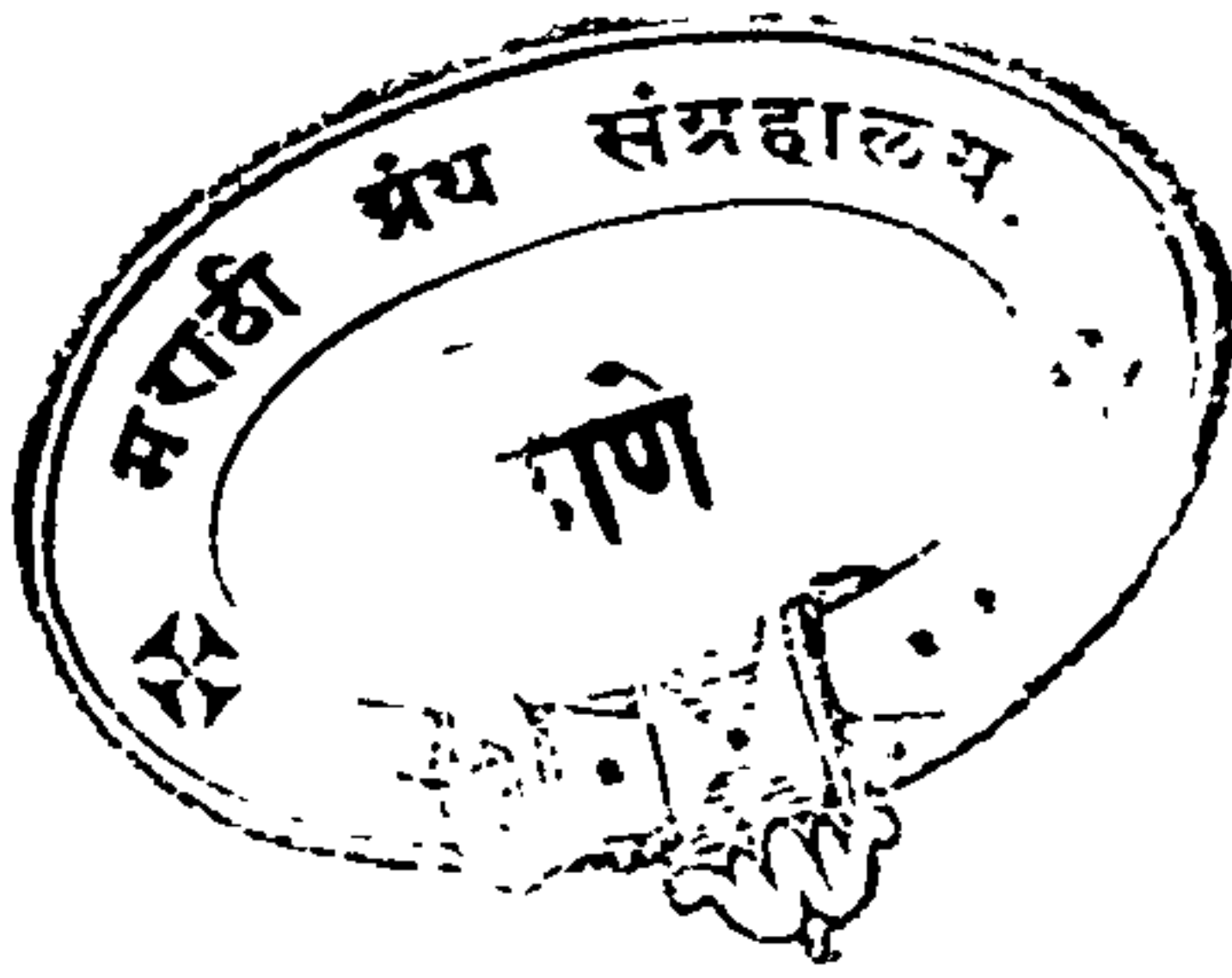
वाक्यांत शब्दांची पूर्वापर योजना कशी असावी

या विषयीं नियम २६.

मुख्य आणि गौण वाक्यांच्या संबंधाने मुख्य

क्रियापदा विषयींचा नियम २९.

वाक्यशेषा विषयीं ह० वाक्यपूरण	करण्या	
विषयीं नियम ३०.		
खंड ७ लेखनपद्धति...	...	३६८
भाग १ विरामचिन्हें	...	३७२
खंड ८ वाचनविचार	...	३८०
खंड ९ व्याकरणपदच्छेद करणें, अ० व्याकरण	सांगणें.	३८४

३१

महाराष्ट्र भाषेचें व्याकरण.

खंड १.

व्याकरणशास्त्राची व्याख्या आणि त्याचा
उपयोग यां विषयीं.

१ व्याकरण म्हणून एक शास्त्र आहे, जेणेंकरून भाषेचें तत्त्वज्ञान होतें, म्हणजे तिचे आंतील नियम कळतात, तेणेंकरून शुद्ध कोणतें आणि अशुद्ध कोणतें, हें यथायोग्य समजतें.

या वरून जर कोणी पुसेल कीं, ' काय व्याकरण जाणल्य वांचून शुद्ध बोलतां येत नाहीं?' तर याचें उत्तर असें आहे कीं, आपली भाषा शुद्ध बोलण्यास जरीं व्याकरणशास्त्राचें विशेष अगत्य लागत नाहीं, तरीं जो त्याज विषयीं अज्ञान असतो, तो यद्यपि बहुवक्ता असला, आणि जरीं स्वतां अशुद्ध बोलत नसला, तथापि इतरांचें भाषण शुद्ध आहे किंवा अशुद्ध आहे, हें त्यास नीट दाखवितां येत नाहीं; त्या वेळेस तो गोंधळांत पडतो. तुम्हींच पहा कीं ज्या कोणास व्याकरणाचें ज्ञान नाहीं, त्यास जर कोणी त्याच्या भाषेंत एकादें अशुद्ध वाक्य म्हणून दाखविलें आणि विचारिलें कीं, हें वाक्य शुद्ध आहे किंवा अशुद्ध आहे, तर तो अशुद्ध म्हणून सांगेल; परंतु ' कां अशुद्ध?' असा जर त्यास कोणी पुनः प्रश्न केला तर त्याच्यानें त्या पुसणाराचें समाधान करवणार नाहीं. घटकाभर पहा, ज्याची स्वभाषा मराठी आहे, परंतु ज्यास व्याकरण म्हणून काय वस्तु आहे हें अगदीं ठाऊक नाहीं, अशा एका मनुष्यास पुसलें, कीं ' तीं मुलें

तेथें खेळतो,' हें वाक्य शुद्ध किंवा अशुद्ध ? तर तो म्हणेल कीं अशुद्ध, परंतु कां अशुद्ध असें विचारलें असतां त्याच्यानें यथायोग्य उत्तर देवणार नाहीं; कदाचित् म्हटलें तर तो असें म्हणेल कीं, ' कां ह्मणजे तें कानांसच वाईट लागतें, असें कोणी बोलत नाहीं'; परंतु अशा उत्तरानें विद्वान् लोकांचें समाधान व्हावयाचें नाहीं. अहो, व्याकरण म्हणजे शास्त्र होय, आणि भाषा बोलणें ही केवळ व्यावहारिक आणि स्वाभाविक गोष्ट होय, म्हणोन या उभय गोष्टीं मध्यें फार अंतर आहे. शास्त्र हें व्यवहाराचें नियामक होय. या शिवाय स्वभाषेंत व्याकरणाचा एक मोठा उपयोग असा आहे कीं, त्याच्या योगानें सर्वांची भाषा, व लिहिण्याची पद्धति, एक पडून एतद्विषयक बहुतेक संशय दूर होतात. तसेंच, एकाद्या कठीण वाक्याचा अर्थ कोणा एकाच्या ध्यानांत यथास्थित आला किंवा नाहीं, हें जाणायाचें असल्यास त्याज कडून त्या वाक्याचा व्याकरणरूपानें पदच्छेद करवावा, म्हणजे जर त्यास यथास्थित अर्थ समजला असला, तर तो अर्थास अनुकूल असा पदच्छेद करील, नाहीतर चुकेल; सारांश, व्याकरण हें अर्थाचेंहि मोठेंच सूचक होय. आणखी स्वभाषे शिवाय इतर भाषा शुद्ध रीतीनें व त्वरित शिकायास या व्याकरणशास्त्राचा तर फारच आवश्यक उपयोग आहे.

२. व्याकरणाचे मुख्य भाग तीन आहेत; वर्णविचार, शब्दविचार, आणि वाक्यरचना.

खंड २.

वर्णविचार.

३ वर्णविचारांत वर्णसंबंधी विचार सांगितला आहे, ह्मणजे वर्णांचें लक्षण, त्यांचा संयोग, त्यांचीं स्थानें, आणि त्यांचे संधि, यांचें विवेचन या भागांत केलें आहे.

क् ओ को ..
 क् औ कौ ..
 क् अं कं ..
 क् अः कः ..

२४ या प्रमाणें कोणत्याहि व्यंजनास अनुक्रमें स्वर मिळवले ह्यणजे त्या पंक्तीस वाराखडी ह्यणतात.

(अ) यांत बहुधा ऋ, ॠ, लृ, लॄ, हे स्वर व्यंजनांशीं मिळवून पंतोजी सांगत नाहींत.

(आ) उच्या खूणा दोन सांगितल्या, त्यांत २ ही शेवटली खूण, ज्या वर्णास स्वाभाविक काना असतो त्यांतून कितीएकांस मात्र विकल्पें लिहितात, जसें—रु, रू, ध. र यास निरंतर उची ही शेवटलीच खूण लिहितात; जसें—रु; व दीर्घ रू या प्रमाणें काढितात.

भाग १.

जोडाक्षरविचार.

२५ जोडाक्षर ह्यणजे जोडलेलें अक्षर, हा अर्थ तर उघडाच आहे, परंतु अर्थविस्तार केला असतां असा होतो कीं, दोन किंवा अधिक व्यंजनांस पुढें एखादें अक्षर जोडल्यानें, अथवा दोन किंवा दोहों पेक्षां अधिक व्यंजनें एकत्र जोडून मग त्यांस स्वराचा योग केल्यानें, जोडाक्षरें घडतात; जसें— क् यास अ मिळवल्यानें क्क, आ मिळवल्यानें क्का, इ मिळवल्यानें क्कि, इ०.

२६ हीं जोडाक्षरें काढायाची रीति अशी आहे कीं, जें जोडाक्षर लिहायाचें असेल त्याचा पहिला वर्ण अर्धा काढून पुढें दुसरें अक्षर लिहावें. गला म जोडायाचा आहे असें मनांत आणा; आतां पहा—पहिला ग् हा ङ असा अर्धा काढून नंतर त्यास म जोडला ह्यणजे या प्रमा-

णें ग्म असें जोडाक्षर सिद्ध होतें; याच प्रमाणें कण, गण, ग्म्य, क्त्य, त्स्गू, इत्यादि दोन, तीन, चार वर्णांचीं जोडाक्षरें जाणावीं. ज्या वर्णास स्वाभाविक काना असतो, त्याचा तो काढून टाकला ह्मणजे त्या वर्णाचा आकार अर्धा होतो.

२७ कोणत्याही व्यंजनास र जोडणें तर त्यास २ हें चिन्ह जोडितात; परंतु ज्या व्यंजनास स्वाभाविक काना असतो त्यास र जोडणें तर त्याच्या कान्यास डावे कडे - ही अशी रेघ ओढितात; जसें-ऋ, प्र, म्र, स्त्र, इ०. परंतु ज्यास तो स्वाभाविक काना नसतो, त्यास खालीं २ असें चिन्ह लिहिल्यानें र जोडिला जातो; जसें-छ, टू, ठू, डू, ढू, इ०. तात्पर्य हेंच कीं, र या वर्णाची दुसऱ्या प्रकारची आकृति न अशी आहे, तिचा हा अंश जोडितात.

२८ ज्यास स्वाभाविक काना नसतो, त्यास जर कोणतेंही अक्षर जोडणें तर, जें जोडायचें तें अक्षर त्याच्या खालीं लिहावें, ही उत्तम रीति; परंतु कधीं त्याच्या शेजारींही लिहितात. परंतु अक्षरां वरील जी स्वाभाविक रेव ती त्यांस एकच असली पाहिजे; जसें-टू टम, टू टक, डू डन, छ कल, इ०.

२९ जोडाक्षरांत र अंमळ विलक्षण आहे; पहा, त्यास कोणतेंही अक्षर किंवा अक्षरें जोडणें तर, त्याच अक्षरांवर १ अशी खूण करावी लागत्ये; या चिन्हास रेफ अशी संज्ञा आहे; उदाहरण-र्क, र्म, र्गी, र्चि, र्श्य, इ०.

३० कित्येक जोडाक्षरें दोन रीतींनीं लिहितात, त्यांत जीं विपरीत असतात, तीं लिहिण्यांत फार, दुसरीं क्वचित्. तीं शिकणारांनीं ध्यानांत धरिलीं पाहिजेत. ऋ हें ऋ; क्त हें क्त; त्त हें त्त; स्त्र हें स्त्र; स्त्र हें स्थ; ह्य हें ह्य; ह्य हें म्ह; अ० ह्य; य हें द्य होय.

३१ श या अक्षरास र, ल, व, न, आणि च, हीं अक्षरं जोडायचीं असलीं तर, त्यांचें बहुतकरून थ अ-सैं रूपांतर होतें; जसं-श्री, श्ला, श्वा, श्न, श्व.

भाग २.

स्थानविचार.

३२ ज्या वर्णांचें उच्चारण मुखाच्या ज्या भागापासून घडतें, तें त्या वर्णांचें स्थान होय.

अ, आ, क, ख, ग, घ, ङ, ह, यांचें कंठस्थान. हे वर्ण कंठ्य जाणावे.

इ, ई, च, छ, ज, झ, ञ, य, श, यांचें तालुस्थान. हे वर्ण तालव्य जाणावे.

ऋ, ॠ, ट, ठ, ड, ढ, ण, र, प, ल, यांचें मूर्द्धास्थान. हे वर्ण मूर्द्धन्य जाणावे.

ल्, लृ, त, थ, द, ध, न, ल, स, यांचें दंतस्थान. हे वर्ण दंत्य जाणावे.

उ, ऊ, फ, व, भ, म, यांचें ओष्ठस्थान. हे वर्ण ओष्ठ्य जाणावे.

ए, ऐ, यांचें कंठतालुस्थान. हे वर्ण कंठतालव्य.

ओ, औ, यांचें कंठौष्ठस्थान. हे वर्ण कंठौष्ठ्य.

व यांचें दंतौष्ठस्थान. हा वर्ण दंतौष्ठ्य. च, छ, ज, झ, यांचें दंततालुस्थान. हे वर्ण दंततालव्य. अनुस्वारांचें नासिकास्थान जाणावें. विसर्गांचें कंठस्थान जाणावें.

इ, ज्ञ, ण, न्, म्, यां वर्णांचीं पूर्वोक्त तीं तीं स्थानं अमून, आणखी यांचें नासिकास्थानहि होय.

हे वर्ण अनुनासिक जाणावे.

भाग ३.

संधिविचार.

३३ दोन वर्ण जेथें एक रूपानें मिळतात, अथवा, दोन वर्ण जेथें अत्यंत निकट असल्यानें त्यांतून एकाचें अथवा दोहोंचें रूपांतर होतें, त्या स्थळां त्यांचा संधि आहे असें झणतात.

३४ दोन स्वर जेथें एकरूपानें मिळतात त्या संधीस अच्संधि* अथवा स्वरसंधि झणतात.

३५ दोन व्यंजनें जेथें एकरूपानें अथवा रूपांतरानें मिळतात त्या संधीस हल्संधि अथवा व्यंजनसंधि झणतात.

वास्तविक पाहिलें असतां, हें संधिप्रकरण संस्कृत व्याकरणाचा भाग होय; शुद्ध मराठी शब्दांचा संधि होत नाहीं. तथापि या भाषेंत संधि जाणण्यास अथवा करण्यास विरळा प्रसंग येतो असं नाहीं; कांकीं या भाषेंत संस्कृत शब्दांचा भ्रमण फार आहे, झणोन संस्कृताच्या नियमा प्रमाणें संधि करण्याचा वारंवार प्रसंग पडतो, या करिनां या प्रकरणीं उपयुक्त नियम सांगणें आवश्यक आहे.

संस्कृत व्याकरणांत हा संधि साधण्या करितां वर्णांची कृत्रिम रचना केली आहे, त्या सारखी कांहींशी रचना करून एथें हल्संधिप्रकरणीं दाखवली आहे.

* संस्कृत व्याकरणांत स्वरांस बहुतकरून अच् झणतात. आणि व्यंजनांस हल् झणतात. हीं नांवां, त्यांत प्रत्याहार झणून हा संधि करण्या करितां जी वर्णरचना करून दाखवली आहे, त्या वरून पडल्यें आहेत. संस्कृत व्याकरणांत याच संज्ञा फार प्रसिद्ध आहेत; झणोन एथेंही यांचें ग्रहण केलें आहे.

विभाग १.

अचसंधि अ० स्वरसंधि.

३६ मुख्यस्वरांतून एकजातीय दोन स्वर अत्यंत निकट असले तर त्या दोहोंचा संधि दीर्घ होतो;—अ किंवा आ आदीं असून, पुढें लागलाच अ किंवा आ आला, तर त्या दोहों स्वरांच्या स्थानीं आ असा दीर्घ आदेश होतो. तसेंच इ किंवा ई यांच्या पुढें इ किंवा ई आला तर त्यांच्या स्थानीं ई आदेश होतो. या वरून पुढें जाणावें.

उदाहरणें.

वस्त्र + अन्न = वस्त्रान्न.	हरि + इच्छा = हरीच्छा.
धर्म + आश्रय = धर्माश्रय.	करी + इंद्र = करींद्र.
गंगा + अर्पण = गंगार्पण.	भानु + उदय = भानूदय.
रंभा + आज्ञा = रंभाज्ञा.	भू + उत्तर = भूत्तर.

पितृ + ऋण = पितृण.

३७ अ किंवा आ, आणि दुसरे विजातीय स्वर, यांचे संधि येणेंप्रमाणें होतात;—ह्रणजे, पूर्वीं अ किंवा आ असून पुढें लागलाच जर इ किंवा ई असला, तर या उभय स्वरांच्या स्थानीं ए आदेश होतो; उ किंवा ऊ असला तर ओ; ऋ किंवा ॠ असला तर अर्; लृ असला तर अलृ; ए किंवा ऐ असला तर ऐ; आणि ओ किंवा औ असला तर औ; असे आदेश होतात:—

उदाहरणें.

मुख + इंद्रु = मुखेंद्रु.	हिम + ऋतु = हिमर्तु.
सुर + ईश्वर = सुरेश्वर.	एक + एक = एकैक.
शीत + उष्ण = शीतोष्ण.	देव + ऐश्वर्य = देवैश्वर्य.
गंगा + उदक = गंगोदक.	गंगा + ओघ = गंगौघ.

माया + औपाधिक = मायौपाधिक.

३८ मुख्य स्वरांतले अ आ यां शिवाय इतर जे स्वर, त्यांचा मुख्यस्वरांशीं अथवा संयुक्तस्वरांशीं या प्रमाणें संधि होतो:- इ ई यांच्या स्थानीं य्; उ ऊ यांच्या स्थानीं व्; ऋ ॠ यांच्या स्थानीं र्; लृच्या स्थानीं ल्; एच्या स्थानीं अय्; ऐच्या स्थानीं आय्; ओच्या स्थानीं अव्; आणि औच्या स्थानीं आव्; असे आदेश होतात:-

उदाहरणें.

इति + अर्थ = इत्यर्थ.	मातृ + अर्थ = मात्रर्थ.
प्रति + उत्तर = प्रत्युत्तर.	पितृ + आदेश = पित्रादेश.
गौरी + आनंद = गौर्यानंद.	लृ + अनुबंध = लनुबंध.
मनु + अंतर = मन्वंतर.	ने + अनं = नयनं.
गो + उत्साह = गवुत्साह.	नौ + इक = नाविक.

३९ या अचसंधी मध्यें दोन प्रकार आहेत;- एक गुण, आणि एक वृद्धि.

४० जेव्हां इच्चा ए होतो, उच्चा ओ, ऋच्चा अर्, आणि लृच्चा अल् होतो, तेव्हां त्या विकारास गुण ह्मणतात.

४१ जेव्हां अच्चा आ, इ आणि ए यांचा ऐ, उ आणि ओ यांचा औ, ऋच्चा आर्, आणि लृच्चा आल् होतो, तेव्हां त्या विकारास वृद्धि ह्मणतात.

विभाग २.

हलसंधि अ० व्यंजनसंधि.

४२ व्यंजनांचे संधि स्पष्ट कळाया करितां अगोदर प्रत्याहार सांगतां.

अ, इ, उ;— ऋ, लृ;— ए, ओ;— ऐ, औ;—
 ह, य, व, र;— ल;— ज, म, ङ, ण, न;— झ, भ;—
 घ, ढ, ध;— ज, व, ग, ङ, द;— ख, फ, छ,
 ट, थ, च, ट, त;— क, प;— श, ष, स;— ह.

यां मध्ये असा नियम आहे कीं, या वरल्या चौदा विभा-
 गांत कोणतेहि दोन वर्ण झटले ह्मणजे त्यांत त्यां सुद्धां
 त्यां दोहों मधल्या सर्व वर्णांचा समावेश जाणावा; जसें—
 अ—लृ झटलें ह्मणजे अ, इ, उ, ऋ, लृ, इतक्या वर्णांचा
 प्रत्याहार जाणावा; तसेंच अ—व झटलें ह्मणजे त्यांत अ
 पासून व पर्यंत जितके वर्ण आहेत त्यां सर्वांचा समावेश
 होतो; तसेंच ज—द झटलें ह्मणजे यांत ज, व, ग, ङ, द,
 इतके वर्ण येतात, असें जाणावें.

४३ आतां व्यंजनांच्या संधी विपर्यां सामान्य नियम
 असा आहे कीं, पदाच्या अथवा शब्दाच्या अंती झ—ह
 (एथें शिकणारानें लक्षांत ठेवावें कीं झ—ह झटलें ह्मणजे
 झ पासून ह पर्यंत जितके वर्ण ते सारे) असतां पुढें को-
 णताहि वर्ण येऊ, अथवा न येऊ, तथापि विवक्षा असतां
 त्याच्या स्थानीं ज—द होतो; ह्मणजे क् अ० ख् यांच्या
 स्थानीं ग्; च् अ० छ् यांच्या स्थानीं ज्; ट् अ० ठ्
 यांच्या स्थानीं ड्; त् अ० थ् यांच्या स्थानीं द्; आणि
 प् अ० फ् यांच्या स्थानीं ब् आदेश होतो:—

उदाहरणें.

वाक् + वर = वाग्वर.

षट् + रिपु = षड्रिपु.

वाक् + ईश = वागीश.

तत् + आश्रय = तदाश्रय

अच् + अंत = अजंत.

अप् + द् = अब्द.

यांत नियम हाच कीं, पुढें वर्ण नसतां विकल्पें ज—द
होतो, आणि पुढें वर्ण असल्यास ज—द केलाच पाहिजे.

४४ यांत आणखी असा नियम आहे कीं, पूर्वी त्, थ्,
ड्, ध्, न्, असून जर पुढें च्, छ्, ज्ञ्, झ्, ज्ञ्, अथवा
ट्, ठ्, ड्, ढ्, ण्, हे वर्ण आले, तर त्यांच्या स्थानीं पु-
ढल्या वर्णांचा आदेश होतो; परंतु छ्, अ० झ्, आणि ठ्
अ० ढ् यांच्या स्थानीं सवर्णांचा आदेश न होतां च् अ०
ज्ञ्, आणि ट् अ० ढ्, याच वर्णांचा अनुक्रमें आदेश होतो:—

उदाहरणें.

तत् + चरित्र = तच्चरित्र. सत् + जन = सज्जन.

तद् + छत्र = तच्छत्र. तत् + टीका = तटीका.

भगवत् अ० द् + डमरु = भगवडुमरु.

४५ तवर्गा पुढें ल् आला असतां तवर्गाच्या स्थानीं ल्
आदेश होतो; जैसे—भगवत् + लीला = भगवल्लीला.

४६ तवर्गा पुढें श् असतां तवर्गाच्या स्थानीं चवर्ग,
आणि श्च्या स्थानीं ल् असे आदेश होतात:—

उदाहरणें.

सत् + शास्त्र = सच्छास्त्र. तद् + श्लोक = तच्छ्लोक.

४७ झ-प पुढें जर ह् असला, आणि त्यांचा संधि
कर्तव्य आहे, तर ह्च्या स्थानीं विकल्पें पूर्व वर्णांच्या
वर्गातील जे चतुर्थ वर्ण झ्, भ्, ध्, ढ्, यांचा त्यांच्या
त्यांच्या सवर्णा प्रमाणें आदेश होतो:—

उदाहरणें.

वाक् अ० ग् + हरि = वाग्हरि अ० वाग्वरि.

अच् अ० ज् + हल् = अज्जहल् अ० अज्जहल्.

षट् अ० ड् + हृदय = षट्ठहृदय अ० षट्ठहृदय.

एतत् अ० इ + हविः = एतद्हविः अ० एतद्दविः.

इ०

इ०

४८ य-स जर शब्दाच्या अंती आहेत, आणि त्यां पुढे ज्, म्, ङ्, ण्, न्, यांतून कोणताहि अनुनासिक वर्ण आला, तर पूर्व वर्णाच्या स्थानी विकल्पें त्याच्या सवर्ण अनुनासिकाचा आदेश होतो:--

उदाहरणें.

वाक् + मन = वाङ्मन अ० वाग्मन.

पट् + माम् = पण्माम् अ० पद्माम्.

चित् + मय् = चिन्मय अ० चिन्मय.

तत् + नयन = तन्नयन अ० तन्नयन.

यां विकल्पांत पहिलीं रूपें विशेष ग्राह्य जाणावीं. हा संधि-विचार संस्कृतांत फार मोठा आहे, ह्मणोन त्यांतले जे मुख्य मुख्य नियम, ज्यांचा मराठींत उपयोग पडतो, ते एथें सांगितले आहेत. त्यांत या हल्संधीचे जे नियम एथें सांगितले आहेत त्यांस कित्येक बाधकही नियम आहेत, परंतु तितक्या बारकाईन जाण्यानें एथें कांहीं विशेष प्रयोजन दिमत नाहीं. या इतक्या नियमां वरून मराठींत बहुधा सर्वत्र निर्वाह होईल असा मला भरंवसा आहे. न झाल्यास संस्कृत व्याकरण आहेच.

खंड ३.

शब्दविचार.

४९ या विचारा मध्यें भाषेस मूलरूप जे शब्द, त्यांची उत्पत्ति, साधन, जाति, आणि इतर शब्दांशीं त्यांचा संबंध, यां विषयीं विचार सांगितला आहे.

५० (भाषा ह्मणजे मनुष्यांस व्यवहारांत परस्परांचे मनोभाव समजावे ह्मणोन परंपरागत शब्दांचें अवलंबन करून मुखानें जी बोलतात ती होय.) या वरून अनुमान

केलें असतां होईल, किं भाषे मध्ये शब्दमात्रास नियम असावेत; हे नियम कसकसे याचा विचार या पुढल्या भागांत केला आहे.

कदाचित् कोणी शिकणारानें पहिल्यानेच पुसलें कीं, भाषेंत नियम आहेत काय ? तर त्याणें या प्रश्नाच्या उत्तरांत असें समजावें कीं, जर भाषेंत नियम नसते तर भाषाच नमती; कांकि जेव्हां मुलें लहान असतात, त्या काळीं ' बाबा आला ' ' आई आली, ' ' पोर आलें, ' असें म्हणतात; नियम नसता तर या तिघांस आला, आली, आलें, अशीं निराळीं रूपें कां असतीं ? बाबा पुरुष आहे म्हणोन त्यास आला, आई स्त्री आहे म्हणोन तीस आली; आणि पोर लहान, हलकें, अथवा तेथें मुलगा किंवा मुलगी अशी विवक्षा नाहीं, म्हणोन त्यास आलें असें म्हणतात; यासच नियम म्हणावें; जर हा नियम नमता, तर एक मूल ' बाबा आली, ' दुसरें मूल ' आई आला, ' ' बाधा आलें, ' आणि तिसरें मूल या परीस विलक्षण झगते; कांकि मग कोणत्याही गोष्टीचा नियमच न राहता; परंतु, पुरुषाला पुरुषा प्रमाणें, स्त्रीला स्त्री प्रमाणें म्हणावें, हा त्यांच्या वडिलांचा परंपरागत नियम आहे, म्हणोन पुढें मुलेंही यासच अनुसरून बोलतात.

९ ? शब्द म्हणजे ज्यापासून अर्थ निष्पन्न होतो असा जो मुखांतून एकवर्णात्मक अथवा बहुवर्णात्मक ध्वनि निघतो तो; अथवा, त्या ध्वनीस दाखवणारा जो लिहिलेला वर्णसमुच्चय त्यामही शब्द म्हणावें; जसें—तो, हा, घोडा, मनुष्य, खटपट, इत्यादि प्रत्येक शब्द जाणावे.

या प्रमाणें वैयाकरणांची शब्दाची व्याख्या होय. वेदांती व नैयायिक हे तर श्रोत्रेंद्रियविषयक जो ध्वनि त्यास शब्द म्हणतात, मग तो सार्थ अथवा व्यर्थ कां असेना.

१२ शब्द दोन प्रकारचे—सिद्ध आणि माधित.

१३ सिद्ध शब्द ह्यणजे जे शब्द इतर शब्दांपासून व्युत्पन्न नसून, स्वतःसिद्ध असतात ते; जसें— घोडा, लांकूड, डोळा, नाक, तोंड, इ०.

१४ माधित शब्द ह्यणजे जे इतर शब्दांपासून व्युत्पन्न झाले असतात ते; जसें— डोळम, खादाड, भांडखोर, लांकूडतोड्या, वाघनख्या, शास्त्री, विद्वान्, याज्ञिक, नैयायिक इ०.

वास्तविक विचार केला असता असं ध्यानांत येतं कीं, कोणत्याही भाषेत केवळ सिद्ध शब्द झटले तर फार थोडे निघतील; कांकिं भाषेत जे शब्द वाढतात, ते बहुधा प्रत्ययांच्या, उपसर्गांच्या, अथवा समासांच्या योगेंकरून घडलेले असतात. तेव्हां केवळ मूळ प्रकृतीलाच जर सिद्ध शब्द म्हटलें तर असे सिद्ध शब्द फारच थोडे निघतील. त्यांत आणखी बहुतेक शब्दांच्या व्युत्पत्तीचें ज्ञान सर्वांस फार दुर्बल असतें. तेव्हां अर्थात् तें ज्ञान यथायोग्य होई तों पर्यंत त्यांस सिद्धच शब्द झटलें पाहिजे; यास उदाहरणः—मानी झटलें असता सामान्यतः सर्वांस पहिल्या दृष्टीस सिद्ध शब्दसा दिसतो; परंतु अंमळ विचार करून पाहिलें असतां लागलेंच समजतें कीं, हा संस्कृत शब्द जो मृत्तिका त्याचा अपभ्रंश होय. परंतु पुनः मनांत आशंका उत्पन्न होत्ये कीं, मृत्तिका हा तरीं मूळचा सिद्ध शब्द आहे काय? तर नाही. मूळ मृत् शब्दावरून स्वार्थी तिकन् प्रत्यय होऊन पुढें त्यास स्त्रीलिंगीं टाप् प्रत्यय होऊन मृत्तिका शब्द संस्कृतांत सिद्ध झाला आहे. तेव्हां अशा विचाराच्या जाळांत सर्व पडले असतां निर्वाह लागणार नाही; म्हणोन असा विवाद न करितां सामान्यतः व्याकरणाचा व्यवहार चालवण्या करितां ज्या कोणास एकाद्या

शब्दाची व्युत्पत्ति माहित नसेल त्याणें त्यास सिद्ध शब्द म्हणून असातां त्यांत दोष आहे असें कोणीं मानूं नये.

५५ या साधित शब्दां मध्ये सामाभिक शब्द असा आणखी एक भेद आहे. दोन अथवा अधिक शब्दांचा संयोग होऊन त्यांचा एक शब्द होतो तो सामाभिक शब्द जाणावा; जसें—आईबापें, बहिणभावंडें, आजें-सासू, रावरंक, भक्तिरस, कृपावलोकन, चक्रपाणि, इ०-

भाग १.

सविभक्तिकशब्दविचार.

५६ आणखी प्रक्रिये वरून व्याकरणांत शब्दांचे मुख्य दोन भेद मानले आहेत; एक सविभक्तिक, आणि दुसरा अविभक्तिक अ० अव्यय.

५७ सविभक्तिक शब्द ह्यणजे ज्यां वरून विभक्तिकार्ये होतात असे शब्द; जसें—राम, वर, मी, वरा, जाणें, येणें, इ०. या शब्दांस अनेक प्रत्यय लागून अनेक रूपांतरें होतात.

५८ अविभक्तिक अ० अव्यय ह्यणजे ज्यां वरून विभक्तिकार्ये होत नाहींत असे शब्द; जसें—आणि, परंतु, जर, खालीं, सटकन, छी, इ०.

५९ महाराष्ट्र भाषेंत शब्दांचे आठ वर्ग अथवा जाति आहेत; त्यांत सविभक्तिकांत चार-नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रियापद; आणि अविभक्तिकांत अथवा अव्ययांत चार—क्रियाविशेषण, उभयान्वयी, शब्दयोगी, आणि केवलप्रयोगी अ० उद्धारवाची, मिळून आठ.

या व्याकरणाच्या पहिल्या आवृत्तींत शब्दांच्या जाति पांच केल्या होत्या, परंतु त्यांत सविभक्तिकादि मुख्य भेद दर्शविले नव्हते; हे भेद दर्शवल्या वर या आठ जाति पृथक् कल्पि-

णें काहीं अप्रशस्त दिसत नाहीं, असें माझ्या एका विद्वान् मित्राचें मत पडलें, व तें मला नीट दिसलें, या वरून या आठ जाती एथें दर्शवल्या आहेत.

तथापि या शब्दांच्या जाती विषयीं निरनिराळ्या पंडितांची निरनिराळीं मतं पडलीं असतां नवल नाहीं. अव्ययान् जे चार भेद सांगितले आहेत त्यांचा अंतर्भाव एका अव्ययान् कळून पांच जाती मानल्या असतां चालतील; कोणी नुसतें क्रियाविशेषण अव्यय मात्र निराळें मानून सहा गणितात. या प्रमाणें भिन्न भिन्न मतांचा संभव आहे; परंतु विचारपूर्वक पाहिलें असतां या भाषेंत शब्दांच्या पूर्वोक्त आठ जाती मानणें हेंच प्रशस्त दिसतें.

६० नाम ह्यणजे पदार्थ मात्राचें नांव, मग ते पदार्थ प्रत्यक्ष दिसोत, अथवा त्यांचानुमता संस्कार मनाच्या ठायीं होऊ; जसें—मनुष्य, पोथी, लेखणी, अहंकार, राग, इ०.

६१ सर्वनाम ह्यणजे नामाचा वारंवार उच्चार न व्हावा, ह्यणोन समयविशेषीं त्याच्या स्थानीं जे शब्द येतात ते प्रत्येक; जसें—मी, तूं, हा, जो, ती, तें, इ०.

६२ विशेषण ह्यणजे नामाच्या गुणाचा दर्शक जो शब्द तो; जसें—काळा, गोरा, बरा, वाईट, लंगडा, शहाणा, मूर्ख, इ०.

६३ क्रियापद ह्यणजे ज्या शब्दानें कोणत्याहि क्रियेचा अथवा स्थितीचा बोध होतो तो; जसें—करणें, बोलणें, चालणें, निजणें, असणें, इ०.

६४ क्रियाविशेषण ह्यणजे ज्या शब्दानें क्रियेच्या गुणाचा अथवा प्रकाराचा बोध होतो तो शब्द; जसें—हळू, झटकन, त्वरित, सटासट, खदखदां, इ०.

६५ उभयान्वयी अव्यय ह्यणजे ज्या शब्दांच्या यो-

गेंकरून दोन शब्द अथवा दोन वाक्ये यांचा अन्वय होतो ते; जसें—आणि, व, जर, तर, परंतु, तथापि, इ०.

६६ शब्दयोगी अव्यय ह्यणजे ज्या शब्दांचा योग नामवाचक शब्दांशींच होतो, व ज्या शब्दांशीं यांचा संबंध असतो, त्यांचें यांच्या योगानें सामान्यरूप होतें; जसें—वर, खालीं, कडे, मध्यें, पुढें, मागें, इ०. यांत शुद्धशब्दयोगी अव्यय ह्यणून एक उपभेद आहे त्यांच्या योगानें हें सामान्यरूप होत नाहीं.

६७ केवलप्रयोगी अव्यय, अ० उद्गारवाची अव्यय ह्यणजे जेणेंकरून मानसिक विकारांचा उद्बोध होतो असे जे उद्गाररूप शब्द ते; जसें—छी, वाहवा, अंः, ववव, इ०.

विभाग १.

नामविचार.

६८ नाम ह्यणजे पदार्थमात्राचें नांव, मग ते पदार्थ प्रत्यक्ष दिसोत, अथवा त्यांचा नुसता संस्कार मनाच्या ठायीं असो; जसें—मनुष्य, पोथी, लेखणी, हेवा, अहंकार, राग, इ०.

६९ या नामांत सामान्य, विशेष, आणि भाववाचक, असे तीन भेद आहेत.

७० नामास लिंग, वचन, आणि विभक्ति, हीं असतात.

७१ सामान्य नाम ह्यणजे जातिबोधक संज्ञा, ज्यांत त्या नामजातीचा धर्म अनेकां वर राहतो; जसें—मनुष्य, झाड, पशु, घर, इ०. यांत मनुष्य या शब्दाचा प्रयोग सर्व मनुष्यजाती वर होतो.

यांत मनुष्य, झाड, इ० सामान्य नामांतील एक एक निराळी

जाति घेतली तथापि तेंहि सामान्य नाम होतें; जसें—ब्राह्मण, आंबा, गाय, इ०. यांत ब्राह्मण हेंहि सामान्य नाम; कारण, ब्राह्मण्यरूप जो कांहीं त्याज वर आरोपित धर्म तो एका वरच आहे असें नाहीं, जेवढे ब्राह्मण तेवढ्यां वर तो आहे, ह्मणोन हेंहि सामान्य नाम होय. तसेच आणखी शब्द जाणावे.

७१ विशेष नाम ह्मणजे व्यक्तिबोधक संज्ञा, ज्यांत या नामाचा धर्म एका वरच राहतो; जसें—कृष्ण, काशी, भागीरथी, खंडू, इ०.

विशेष नामाचें मुख्य लक्षण असें आहे कीं, तें एकाच अधिकरणास धरून राहतें; या वरून जितकीं ठेविलेलीं अथवा दिलेलीं नांवे तितकीं सारीं विशेष नामें जाणावीं; जसें—मनुष्य, नदी, डोंगर, इत्यादिकांचीं जीं नांवे तीं सारीं विशेष नामें; जसें—रामा, हरि, दादा, तात्या, मनी, गंगा, सह्याद्रि, इ०.

कदाचित् कोणी असा आक्षेप घेईल कीं विशेष नामा मध्येंहि सामान्य नामाचें लक्षण उमगतें; जसें—मनी म्हटली असतां एकच मनी आहे असें नाहीं, या नांवाच्या व्यक्ति पुष्कळ असतात; तर असें नव्हे;—ठेविलेलीं जितकीं नांवे तितकीं सारीं विशेष नामें होत; कारण, जरीं मनी एकच नाहीं असें दिसतें, तरीं वस्तुतः पाहिलें असतां उक्त जी मनी ती एकच होय; हें कांहीं जातिबोधक नांव नव्हे; एका मनीचें जें कांहीं लक्षण तेंच दुसऱ्या मनींत असतें असें नाहीं; अथवा, एका मनीच्या लक्षणाप्रमाणें दुसरी स्त्री असली म्हणजे तिला मनीच नांव देतात असेंही नाहीं; हें केवळ स्वेच्छे प्रमाणें एका व्यक्तीस ओळखायाकरितां नांव दिलें असतें, ह्मणोन मनी हें विशेष नाम.

आतां 'तो रावण आहे,' 'तो कर्ण आहे,' 'सर्व बायां लक्ष्मी नसतात,' अशा ठिकाणीं विशेष नामाचा प्रयोग सामान्य

नामा प्रमाणें करितात; तथापि वस्तुतः हें विशेष नामच होय. 'तो कर्ण आहे,' म्हणजे कर्णनामा कोणी दातृत्वगुणविशिष्ट प्रख्यात पुरुष होऊन गेला त्या सारखा दाता आहे असा अर्थ. असा बोलण्याचा प्रकार एक वाक्यालंकार होय, ज्यास उपमा असं म्हणतात. अथवा एथें कर्ण या शब्दाचा विशेषणा सारखा प्रयोग केला आहे असं मानलें तरीं चालेल.

७२ ज्या नामां वरून कोणत्याहि व्यक्तीचा शुद्ध भाव अथवा धर्म यांचा उद्बोध होतो, तीं सारीं भाववाचक नामें जाणावीं; जसें—माणुसपण, काळेपणा, उधळेपणा, मैत्री, इष्टत्व, औदार्य, इ०.

वर्ग १.

लिंगविचार.

७३ नाममात्रास लिंग असतें. तीं लिंगें तीन आहेत—पुल्लिंग, स्त्रीलिंग, आणि नपुंसकलिंग.

७४ ज्या नामा वरून प्राणिवाचक नामाच्या अथवा अप्राणिवाचक पदार्थांच्या पुरुषत्वाचा बोध होतो त्यांस, अथवा त्यांचें, पुल्लिंग म्हणतात; जसें—रामा, मुलगा, वाघ, बैल, आंबा, बडगा, गुडघा, इ०.

७५ ज्या नामा वरून प्राणिवाचक अथवा अप्राणिवाचक पदार्थांच्या स्त्रीत्वाचा बोध होतो त्यांस, अथवा त्यांचें, स्त्रीलिंग म्हणतात. जसें—जानकी, मुलगी, वाघीण, गाय, चिंच, काठी, इ०.

७६ ज्या नामा वरून प्राणिवाचक अथवा अप्राणिवाचक पदार्थांच्या पुरुषत्वाचा अथवा स्त्रीत्वाचा बोध होत नाहीं, परंतु जीं सामान्यंकरून सर्व जातीचीं अथवा त्या जातींतल्या एकाद्या शुद्ध व्यक्तीचीं वाचकें असतात त्यां-

स, अथवा त्यांचें, नपुंसकलिंग ह्यणतात; जसें—माणूस, ढोर, कुत्रें, लांकूड, तेल, इ०.

७७ ज्यांना नामावरून वर सांगितल्या कोणत्याहि लिंगाचा ज्या काळीं एकाद्या वाक्या मध्ये निश्चय करितां येत नाही, त्या काळीं त्याचें सामान्यलिंग ह्यणावें; जसें—मित्र, मी, तूं, पक्षी, इ०.

७८ हा नामाचा लिंगभेद समजायास मुख्य साधन असें आहे कीं, ज्या नामां मागे तो हें सर्वनाम लागतें, तीं सारीं पुल्लिंग नामें जाणावीं; जसें—आंवा ह्यटला ह्यणजे 'तो आंवा' असें लागतें, 'ती आंवा' अथवा 'तें-आंवा' असें जुगत नाही; ह्यणोन आंवा या नामाचें पुल्लिंग जाणावें. याच प्रमाणें चिंच ह्यटली ह्यणजे 'ती चिंच' असें जुगतें, ह्यणोन चिंच या नामाचें स्त्रीलिंग जाणावें. आणि लांकूड ह्यटलें ह्यणजे 'तें लांकूड', असें जुगतें, ह्यणोन याचें नपुंसकलिंग जाणावें.

आतां जे प्राणिवाचक शब्द आहेत (जसें पुरुष, बायको, घोडा, गाय, मांजर, इ०.) त्यांचें लिंगविवेचन करणें अगदीं अवघड नाही, कांकीं त्या मध्ये जे पुरुषजातीचे प्राणी असतात ते पुल्लिंग, स्त्रीजातीचे ते स्त्रीलिंग, आणि ज्यांचें लिंगविवेचन करतां येत नाही (जसें-माणूस, कुत्रें, मूल, ढोर, इ०.) ते नपुंसकलिंग जाणावे. परंतु अप्राणिवाचक अथवा निर्जीवपदार्थवाचक जीं नामें (जसें-आंवा, चिंच, शई, पेरू, घर, इ०.) यांचेंहि पुंस्त्व, स्त्रीत्व, मानणें हें विचारपूर्वक पाहिलें असतां या देशांतील भाषांत आश्चर्यासारखें आहे. या लिंगभेदावर नियम चालत नाही; एथें लोकव्यवहार हाच काय तो मुख्य नियम; ह्यणोनच परदेशीय मनुष्यांस एकाएकीं शुद्ध बोलतां येत नाहीं. आपण नित्यशः एकतां तैलंग लोक कसें बोलतात तें; ते 'लांकूड

मोडला,' 'आम्हांस एवढाच दक्षिणा दिला,' इत्यादि लिंगाच्या अज्ञानंकरून अशुद्ध बोलतात.

७९ या लिंगानुशासना विषयीं असें अनुमान होतें कीं कोणत्याहि भाषेंत मुळां नामांस लिंगें पडायस मुख्य तीन कारणें असतात;—एक तर त्यांचा अर्थ, दुसरें शब्दाचें शेवटील अक्षर अथवा प्रत्यय, आणि तिसरें शुद्ध लोकव्यवहार.

ज्यांत अर्थां वरून लिंगविवेचन करितात— तें असें कीं, जीं नामें पुंस्त्ववाचक, अथवा बल, प्रताप, तेज, स्थूलपणा, इत्यादि पुरुषधर्माचीं प्रदर्शक असतात, तीं पुल्लिंग जाणावीं. जीं नामें स्त्रीत्ववाचक, अथवा सौंदर्य, मार्दव, कोमलता, इत्यादि स्त्रीधर्माचीं प्रदर्शक असतात, तीं स्त्रीलिंग जाणावीं. आणि जीं नामें पुल्लिंग स्त्रीलिंग नसून सूक्ष्मता, निर्बलता, लाघव, इत्याद्यर्थप्रदर्शक असतात, तीं नपुंसक जाणावीं. यांत बहुधा लोकांच्या कल्पने वर हा नियम राहतो. कोणा देशांत समुद्र मोठा पराक्रमी व बलवान् वाटतो, तेथील लोक त्याचें पुल्लिंग ह्मणतात; कित्येकांस शांत व स्थिर वाटतो, ते लोक त्याचें स्त्रीलिंग ह्मणतात. ह्मणोनच एका अर्थाच्या नामाचीं निरनिराळ्या भाषांत निरनिराळीं लिंगें असतात. आतां कित्येक भाषांत या लिंगविवेचना विषयीं फार सुलभ नियम आहेत; ते असे कीं,—प्राणिवाचक नामांत जे पुरुषवाचक शब्द ते पुल्लिंग, जे स्त्रीवाचक शब्द ते स्त्रीलिंग; आणि कृमिकीटकादि ज्यांचें लिंगज्ञान होत नाहीं त्यांचे वाचक सर्व, व अप्राणिवाचक जे शब्द, ते नपुंसकलिंग. कित्येक भाषांत दोनच लिंगें असतात; कित्येक भाषांत मुळां लिंगेंच नसतात; तेव्हां या भाषांत हें लिंगविवेचन तारतम्यभावेकरून

सुलभ होय. परंतु संस्कृत, महाराष्ट्र, गुर्जर, आदिकरून कित्येक भाषांत तसा कांहीं नियम नसून आणखी त्यांत तीन लिंगें; तेव्हां यांत हें लिंगविवेचन सहज फार कठीण असतें.

८० या निर्जैव पदार्थवाचक अथवा अप्राणिवाचक नामांच्या लिंगां वर कांहीं नियम आहेत ते कळिवण्याच्या अगोदर अकारान्त, आकारान्त, इकारान्त, इत्यादि शब्द एथें सांगितले पाहिजेत.

पुल्लिंग.

अकारान्त—खांब, भोग, वेत, नाद, इ०. आकारान्त—आंबा, फाडा, रस्ता, लाखोटा, इ०. इकारान्त—हरि, कवि, कोळी, धोबी, तांबोळी, इ०. उकारान्त—भानु, वैष्णु, लाडू, पेरू, चेंडू, इ०. ऋकारान्त—(संस्कृत) पितृ, भ्रातृ, इ०. ओकारान्त—टाहो, लाहो, इ०. मराठी भाषेंत एकारान्त पुल्लिंग व स्त्रीलिंग शब्द आढळत नाहींत.

स्त्रीलिंग.

अ—कंड, खरूज, गाय, ह्यैस, इ०. आ—जागा, गंगा, रेवा, इ०. इ—रीति, रुचि, साडी, नदी, खोली, लेखणी, इ०. उ—धेनु, जळू, सासू, जाऊ, इ०. ऋ—(संस्कृत) मातृ, स्वसृ, इ०. ओ—वायको, इत्यादि.

नपुंसकलिंग.

अ—नाक, तेल, ताक, पोर, मूल, इ०. इ—दधि, पाणी, लोणी, इ०. उ—मधु, किरडू, मंडरू, इ०. ए—भांडें, आंडें, तळें, सोनें, बोलणें, इ०.

८१ या प्रसंगीं शिकणारांनीं उपांत्य काय तें माहीत करून घ्यावें; कांकीं पुढें या विषयीं कांहीं सांगायचें पडेल. उपांत्य ह्मणजे शब्दाच्या अंत्य अक्षराच्या शेजार-

चा जो वर्ण तो; जसे—दुर्जित यांत ऊ हा उपांत्य; वाईल यांत ई हा उपांत्य; बुरूड यांत ऊ हा उपांत्य होय.

८२ आणखी, इ ई, उ ऊ, ऋ ऋ, आणि ल् यांचा, आणि य्, व्, र्, ल्, यांचा, जो अन्योन्य आदेश, ह्यणजे इच्या स्थानीं य्, अथवा य्च्या स्थानीं इ, उच्या स्थानीं व्, अथवा व्च्या स्थानीं उ, इत्यादि. त्यास संप्रसारण ह्यणतात.

संस्कृत व्याकरणांत तर य्, व्, र्, यांच्या स्थानीं जे अनुक्रमेण इ, उ, ऋ, आदेश होतात त्या आदेशांस मात्र संप्रसारण अशी संज्ञा आहे; परंतु तिचा एथें अतिदेश करून य्, व्, र्, या आदेशांसही ही संज्ञा दिली आहे; कारण, प्राकृतांत इ, उ, इ०कांच्या स्थानीं य्, व्, इ० जे आदेश त्यांची व्याप्ति विशेष आहे.

८३ तथापि अर्थां वरून, आणि शब्दाच्या शेवटील वर्णां वरून, अथवा प्रत्यया वरून, या लिंगविवेचना विषयीं कित्येक अत्राधित नियम आहेत, त्यांतून मुख्य एथें सांगतां.

१. अर्थां वरून नामांचा लिंगनिर्वंध.

८४ प्राणिवाचक नामांत जे पुरुषवाचक शब्द ते पुल्लिंग जाणावे; जसें—रामा, माधव, कृष्ण, इंद्र, हत्ती, बैल, वाघ, परीट, शास्त्री, तेली, न्हावी, इ०.

८५ प्राणिवाचक नामांत जे स्त्रीवाचक शब्द ते स्त्रीलिंग जाणावे; जसें—रमा, सरस्वती, गंगा, रंभा, गाई, परिटीण, तेलीण, न्हावीण, कुत्री, इ०.

८६ प्राणिवाचक नामांत सामान्यजातिवाचक जे शब्द त्यांचें, अथवा जेथें लिंगाची विवक्षा नसत्ये तेथें, नपुंसकलिंग जाणावें; जसें—माणूस, मुलंग, पोर, घोडे, कुत्रें, इ०.

८७ कृमिकीटकादि जे क्षुद्र जंतु असतात, त्यांच्या जातीचा निर्देश एका शब्दानें होत असतो; आणि त्या शब्दाच्या लिंगाची उपलब्धि व्यवहारा वरून होत्ये; जसें—माशी, मुंगी, मुंगा, पोपट, ऊ, डेकूण, पिसू, सुरकूट, इ०. यांत बहुधा इकारान्त, उकारान्त, जे शब्द ते स्त्रीलिंग जाणावे; आणि आकारान्त पुल्लिंग जाणावे.

८८ प्रवाहीपदार्थवाचक जीं नामें तीं नपुंसक जाणावीं; जसें—पाणी, लोणी, चिचवणी. कालवण. तेल, तूप, एरंडेल, इ०.

यांत नदी, ओढा, काढा, सडा, गाई, काकवी, मध, लस, कढी, बासुदी, आमटी, ताकतई, इ०. किती एक शब्द अपवादक होत; यांत आकारान्ता शिवाय इतर सर्व शब्द स्त्रीलिंग जाणावे.

यांतही आणखी असा नियम आढळतो कीं, जे णकारान्त प्रवाहीपदार्थवाचक शब्द ते निरंतर नपुंसक असतात.

८९ सुवर्णादिधातुवाचक जीं नामें तीं नपुंसक जाणावीं; जसें—सोनें, रुपें, तांबें, कथील, पितळ, जस्त, लोखंड, इ०.

२ अंत्यवर्णा वरून अथवा प्रत्यया वरून लिंगनिर्बंध.

९० शुद्ध मराठी जीं आकारान्त नामें तीं पुल्लिंग जाणावीं; जसें—सोटा, गोटा, वडगा, मट्टा, वांसा, भाला, बरेपणा, भलेपणा, इ०.

९१ 'तें ज्यास आहे' अथवा 'तत्संबंधी' अशा अर्थीं ईप्रत्यय लागून जे शब्द सिद्ध होतात, त्यां शिवाय जे शुद्ध ईकारान्त मराठी शब्द, ते बहुधा स्त्रीलिंग जाणावे; जसें—नदी, आई, काकी, काकवी, कसोटी, भाकरी, पाटीलकी, मुलुखगिरी, सावकारी, इ०.

९२ ज्या मराठी नामांचे अंत्य वर्ण अनुनासिक असतात, तीं सारीं नपुंसकलिंग जाणावीं; हीं नामें बहुधा ई-ऊ-एकारान्त असतात; जसें—मोतीं, गुरूं, वक्रुरूं, आं-डें, तळें, घोमाळें, पोवळें; बोलणें, चालणें, इ०.

परंतु गहू हा शब्द अनुनासिक असतांही पुल्लिंग जाणावा. मला अंमं वाटणें हा शब्द गहू असा लिहिला असतां मग हा अपवाद करायास नको.

९३ ओकारान्त मराठी शब्द फार थोडे आहेत, आणि ते वायको, वायो, इ०. कित्येक स्त्रीलिंग शब्दां शिवाय सारे पुल्लिंग जाणावे; जसें—लाहो, टाहो, डोहो, मोहो, इ०. यांत मोहो याचें विकल्पें नपुंसकलिंगही होतें.

९४ भावार्थी जे पण आणि पणा प्रत्यय होतात तदंत जे शब्द ते नित्य अनुक्रमें नपुंसकलिंग व पुल्लिंग जाणावे; जसें—वरेपण, भलेपण, चांगुलपण, इ०. वरेपणा, भलेपणा, चांगुलपणा, इ०.

९५ शब्दाची अथवा शब्दावयवाची द्विरुक्ति होऊन जे शब्द सिद्ध होतात ते स्त्रीलिंग जाणावे; जसें—पळपळ, चळचळ, कटकट, कळकळ, मारामार, पळापळ, दाणादाण, विचकाविचक, इ०.

९६ पूर्वोक्त द्विरुक्त अनुकरणवाचक जे शब्द त्यांहून अतिशयार्थी जो आटप्रत्यय तदंत, आणि आड अ० आडा आणि आणा हे प्रत्यय ज्यांच्या अंती आहेत असे जे शब्द ते पुल्लिंग जाणावे; जसें—पळपळाट, चकचकाट, दमदमाट, भडाड, कडाड, भंभाडा, दणाणा, इ०.

९७ व्यापारद्योतक जीं णान्त अथवा नान्त धातुसाधित नामें तीं नपुंसकलिंग जाणावीं; जसें—दळण, कांडण, सडण, भरण, पोषण, भूषण, कंदन, साधन, मोहन, भंजन, रंजन, इ०.

९८ व्यापारादिदर्शक ष्यन्त, ह्यणजे णी आहे अंती ज्यांच्या, अशीं जीं धातुसाधित नामें तीं स्त्रीलिंग होत; जसें—कापणी, काढणी, लावणी, रोपणी, आंकणी, चाळणी, भाजणी, ओढणी, इ०.

९९ पौनःपुन्य अथवा अतिशय यां अर्थीं जीं इकारान्त द्विरुक्त धातुसाधित नामें तीं स्त्रीलिंग जाणावीं; जसें—मारामारी, उडाउडी, फाडाफाडी, तोडातोडी, ओढाओढी, ताणाताणी, इ०.

१०० व्यापारदर्शक जीं णूकप्रत्ययान्त धातुसाधित नामें तीं स्त्रीलिंग जाणावीं; जसें—वर्तणूक, जाचणूक, वर्णणूक, आठवणूक, अडणूक, नांदणूक, इ०.

१०१ व्यापारद्योतक अथवा व्याप्तार्थद्योतक, जीं आकारान्त धातुसाधित नामें तीं पुल्लिंग होत; जसें—आरडा, आंसडा, हिसका, झपाटा, रपाटा, भरडा, वेंचा, रांधा, सांधा, ठेंचा, ठेवा, इ०.

१०२ प्रकृतिरूपानें असणारीं जीं धातुसाधित नामें तीं बहुधा पुल्लिंग होत; जसें—आट, आटोप, व्याप, घोळ, गाळ, जाळ, नाच, साज, मोड, इ०.

जळ, भेट, भेळ, ठेव, खोंच, ह्यण, ओळख, इ०. किती एक शब्द स्त्रीलिंग होत.

१०३ मूल्यदर्शक जीं णावळप्रत्ययान्त धातुसाधित नामें तीं स्त्रीलिंग जाणावीं, जसें—घडणावळ, शिवणावळ, दळणावळ, खाणावळ, लिहिणावळ, इ०.

१०४ मराठी भाषेंत जे संस्कृत शब्द शुद्धस्वरूपानें वर्ततात त्यांचें लिंगविवेचन त्या भाषेच्या अनुरोधानें होतें.

१०५ आकारान्त जे संस्कृत शब्द ते सारे स्त्री-
लिंग जाणावे; जसें—गंगा, श्रद्धा, मृत्तिका, इच्छा, स्पृ-
हा, निद्रा, तंद्रा, व्याख्या, टीका, इ०.

एथें शिकणारांनीं लक्षांत ठेवावें कीं, संस्कृतांत स्त्रीलिङ्गां जे
टाण् प्रत्यय हांतो. त्यांतील ट्कार पकार जाऊन जो आ म्हणोन
स्त्रीप्रत्यय अवशिष्ट राहतो तदंत जे शब्द त्यांचें विधान केलें आहे; ना-
हींतर आत्मा, ब्रह्मा. राजा, चंद्रमा, प्रेमा, पिता, इ० शब्द अपवादक
होतील. हे संस्कृतांत मूळचे आकारान्त शब्द नाहींत.

१०६ भावार्थीं जे ताप्रत्ययान्त संस्कृत शब्द ते
सारे स्त्रीलिंग जाणावे; जसें—दक्षता, मधुरता, व्याकुलता,
विद्वत्ता, इ०.

१०७ भावार्थीं जे त्वप्रत्ययान्त शब्द ते नित्य नपुं-
सकलिंग जाणावे; जसें—ब्राह्मणत्व, मनुष्यत्व, पटुत्व,
स्त्रीत्व, पुंस्त्व, इ०.

१०८ भावार्थीं जे किती एक प्रत्यय लागून पूर्व स्व-
रास वृद्धि होऊन जे शब्द सिद्ध होतात ते सारे नपुंस-
कलिंग जाणावे; जसें—माधुर्य, क्षात्र, वैभव, चांचल्य, स्थै-
र्य, धैर्य, क्रौर्य, धैर्य, इ०.

१०९ इमा^३प्रत्ययान्त जे संस्कृत शब्द ते महारा-
ष्ट्रांत विकल्पें पुल्लिंग अथवा स्त्रीलिंग जाणावे; जसें—म-
हिमा, अणिमा, गरिमा, इ०.

॥ 'जो न गांय हरिचे महिमेला ॥ तो असे जितचि या महिं मेला ' ॥

वामन.

या नियमां शिवाय आणखी आदि, उपांत्य, आणि अं-
त्यवर्ण, यां वरून काहीं या लिंगविवेचना विषयीं नियम शोधूं गेलें
अमतां सांपडतील असें मला वाटतें; परंतु जरीं सांपडले तरीं

* मुळीं संस्कृतांत भावार्थीं हा इमनञ् (इमन्) प्रत्यय हांतो,
आणि एतदन्त जे शब्द ते संस्कृतांत निरंतर पुल्लिंग असतात.

त केवळ सर्वव्यापक होणार नाहीत; यास्तव, त्यांचा विस्तार एथे केला नाही.

३ लोकव्यवहारा वरून लिंगनिर्वध.

११० पूर्वोक्त नियमा शिवाय जे शब्द राहिले त्यांचे लिंगविवेचन बहुधा लोकव्यवहारा वरून जाणावे.

१११ प्राणिवाचक कित्येक स्त्रीत्वबोधक शब्द असून त्यांचे ग्रहण क्वचित् व्यवहारांत नपुंसकलिंगाने होत असते; जसे—कुटुंब, कलत्र, लांडोर, बटकूर, रांडरू, रांडमाणूस, इ०. तसेच—दार, सखिजन, कवीला, इ०. कित्येक थोडे शब्द स्त्रीत्वबोधक असून नित्य पुल्लिंग जाणावे.

११२ द्वंद्वसमास होऊन जीं कित्येक शुद्ध मराठी नामें सिद्ध होतात तीं नपुंसकलिंग जाणावीं; जसे—आईबापें, बहीणभावंडे, दादलाबायले, इ०.

११३ अकारान्त जीं झाडांचीं नांवे तीं बहुधा स्त्रीलिंग असतात; जसे—भांकर, बकूळ, नारळ, पोफळ, जांबूळ, जासवन, गुलबास, इ०.

यांत—माड, ताड, देवदार, फणस, वड, पिंगळ, इ० शब्द पुल्लिंग जाणावे.

११४ तेच जर फळ अथवा फूल यांचे वाचक शब्द असले तर त्यांचे बहुधा नपुंसकलिंग जाणावे; जसे—भांकर, बकूळ, पोफळ, जांबूळ, इ०.

यांत नारळ, फणस, गुलाब, जांबू इ० पुल्लिंग जाणावे.

११५ कित्येक शब्द कोंकण, देश, इत्यादि स्थानपरत्वे भिन्न भिन्न लिंगीं वर्ततात; जसे—तपकीर, तंबाखू, गुडाखू, मध, इ०.

११६ प्राणिवाचक नामांचे कोणते एक लिंग समज-

ल्याने त्याज वरून दुसरीं लिंगे साधितां येतात. अकारान्त, इकारान्त, आणि उकारान्त प्राणिवाचक पुल्लिंग नामास पुढें ईण प्रत्यय लावल्याने त्याच नामाचा स्त्रीलिंगवाचक शब्द होतो; परंतु हा प्रत्यय लावते समयीं शब्दाच्या अंत्य स्वराचा लोप होतो; आणि त्या पुल्लिंग शब्दाचा उपांत्य जर इकार किंवा उकार आहे, तर त्यांस हा स्त्रीत्वबोधक प्रत्यय लावते समयीं त्या उपांत्य स्वराच्या स्थानीं अ आदेश होतो; अन्य पक्षांते उपांत्य स्वर दीर्घ असल्यास ऱ्हस्वही होतात; उदाहरणं—

पु०	स्त्री०	पु०	स्त्री०
वाघ	वाघीण	तेली	तेलीण
सिंह	सिंहीण	न्हावी	न्हावीण
सोनार	मोनारीण	तांबोळी	तांबोळीण
सुतार	सुतारीण	रामोशी	रामोशीण
लोहार	लोहारीण	परभू	परभीण
ठाकूर	ठाकरीण.	परीट	परिटीण

११७ शुद्ध मराठी शब्दांत, अथवा मराठींत मिसळलेल्या इतर भाषेंतील शब्दांत, जर उपांत्य स्वर दीर्घ ई अथवा ऊ असला, आणि त्यांस कोणताहि प्रत्यय लागून जर त्या मूळ उपांत्याचा पुढील वर्ण दीर्घ होत असला, तर त्यास हा स्त्रीप्रत्यय लावते समयीं त्या उपांत्य स्वराच्या स्थानीं अ आदेश होतो; अन्य पक्षांते हे उपांत्य स्वर ऱ्हस्वही होतात.

(अ) यांत आणखी उपांत्य स्वराचा मागला वर्ण जर दीर्घ असला, तर ई आणि ऊ या उपांत्यांच्या स्थानीं अच आदेश करावा हें बरें.

उदाहरणें.

पु०	स्त्री०	पु०	स्त्री०
परीट	परटीण, परिटीण.	वेडूक	वेडकीण.
बुरूड	बुरडीण, बुरुडीण.	ठाकूर	ठाकरीण.
	इ०.		इ०.

यांत बहुधा असा नियम आहे कीं, ई, अथवा ऊ, या उपांत्याच्या मागील अक्षर जर दीर्घ असलें तर अ हाच आदेश होतो; तेथें वैकल्पिक रूपांचा संभव बहुधा दिसत नाहीं; कारण, या भाषेंत मागें पूर्ण अक्षर असतां, त्यांत विशेषेंकरून दीर्घ अक्षर असतां, पुढील ऱ्हस्व अक्षराचें, आणि विशेषेंकरून अकारान्त अक्षराचें अधोच्चारण होत असतें, असा स्वाभाविक नियम आढळण्यांत येतो; तेव्हां मात्रांची गणना केली असतां दीर्घ अक्षरा पुढील उपांत्याच्या स्थानीं अकारच आदेश करणें सयुक्तिक दिसतें.

११८ परंतु शुद्ध मराठी ह्मटलें या वरून जर ते शब्द संस्कृत, अथवा यवनी, अथवा कोणत्या इतर भाषेचे, अथवा उपनामवाचक असले, तर उपांत्य स्वराम कांहीं विकार होत नाहीं. परंतु हेच शब्द जर मराठी भाषेंत फार रूढींत आलेले असले, तर विवक्षा असतां त्यांचा उपांत्य ऱ्हस्व करणें हा उत्तम पक्ष.

उदाहरणें.

पु०	स्त्री०	पु०	स्त्री०
अतीत.	अतीतीण, अतितीण.	वकील.	वकीलीण, वकिलीण.
गरूड.	गरूडीण, गरुडीण.	फडनीस.	फडनीशीण, फडनिशीण.
फकीर.	फकीरीण, फकिरीण.	रजपूत.	रजपूतीण, रजपुतीण.
अमीर.	अमीरीण, अमिरीण.	गाडगीळ.	गाडगीळीण, गाडगिळीण

११९ तमेंच जर ते उपांत्य स्वर हकारयुक्त असले तर त्यांसहि वर सांगितलाच नियम लागतो; जसें—

पु०

अहीर

माहूत

स्त्री०

अहीरीण, अहिरीण.

माहूतीण, माहुतीण.

१२० जर तो उपांत्य वर्ण निवळ ई किंवा ऊ अ-
सला, तर त्यास पुढील प्रत्ययाच्या योगाने विकल्पे सं-
प्रसारण होते; जसे—

पु०

स्त्री०

शाईर शाईरीण, शायरीण.

पु०

स्त्री०

राऊळ राऊळीण, रावळीण.

१२१ यांत बहुधा मनुष्यजाती शिवाय इतर जे
प्राणी त्यांचे वाचक शब्द, आणि दोहों पेशा अधिक
अक्षरे ज्यांत आहेत असे जे अकारान्त पुल्लिंग शब्द,
त्यांस स्त्रीप्रत्यय ई होतो.

एथें उपांत्य स्वरा विषयीं ईण प्रत्यय लागते समयीं
जशीं कार्ये होतात तीं तशींच राहतात.

उदाहरणे.

पु०

पोपट

हरीण

सांभर

उंदीर

स्त्री०

पोपटी

हरणी, हरिणी

सांभरी

उंदरी

पु०

गाढव

बेडूक

-ढेंकूण

गोचीड

स्त्री०

गाढवी

बेडकी

ढेंकणी

गोचडी

१२२ आकारान्त पुल्लिंग प्राणिवाचक नामास शे-
वटीं ई लागल्यानें तज्जातीय स्त्रीचा बोध होतो, आणि
ए लागल्यानें त्याचें पिल्लू किंवा त्या जातींत एकादें ह-
लकें अशा नपुंसकाचा बोध होतो; जसे—

पु०

कुत्रा

लांडगा

मुलगा

स्त्री०

कुत्री

लांडगी

मुलगी

न०

कुत्रें

लांडगें

मुलगें

पु०

कोल्हा

बकरा

पोरगा

स्त्री०

कोल्ही

बकरी

पोरगी

न०

कोल्हें

बकरें

पोरगें.

यात कित्येक नपुंसक शब्द क्वचित् बोलण्यांत येतात.

१२३ आकारान्त शरीरसंबंधवाचक शब्दास, अथवा प्रतिष्ठासूचक शब्दांसही स्त्रीलिंगीं ईकार होतो.

उदाहरणें.

पु०	स्त्री०	पु०	स्त्री०
काका	काकी	दादा	दादी
मामा	मामी	आजा	आजी.

१२४ कित्येक अकारान्त जातिवाचक संस्कृत शब्दांस त्या भाषेच्या नियमा प्रमाणें स्त्रीलिंगीं ई प्रत्यय होतो.

उदाहरणें.

पु०	स्त्री०	पु०	स्त्री०
देव	देवी	सिंह	सिंही
गोप	गोपी	शूद्र	शूद्री
दास	दासी.	ब्राह्मण	ब्राह्मणी.

१२५ संयोगपूर्वक आकारान्त जे शब्द, ज्यांची जाती वरून, कृती वरून अथवा वृत्तिसंबंधानें नांवें पडलीं आहेत, त्यां वरून स्त्रीलिंगीं ईण प्रत्यय होतो; परंतु तो होते समयां शेवटील याचा लोप होतो; जसें—भाट्या, भाटीण; देशपांड्या, देशपांडीण; आगलाव्या, आगलावीण; वाघमाऱ्या, वाघमारीण; इ०.

१२६ परंतु कित्येक अतिपरिचित अशा प्राण्यांचे वाचक शब्द या वर सांगितल्या नियमां वर न राहतां मुळींच निराळे असतात; ते सांगतां.

पु०	स्त्री०	पु०	स्त्री०	पु०	स्त्री०
बैल	गाय	पुरुष	बायको	बाप	आई
मैसा	मैस	दीर	जाऊ	पोर	पोर
मोर	लांडोर	बोकड	शेळी	मूल	मूल
बोका	भाटी. मांजर	गवळी	गवळण-ळीण	मावळा	मावळण
काळवीट	हरणी	सासरा	सासू	राजा	राणी
डंट	सांड	भाऊ	भावजय	वाध्या	मुरळी.*

१२७ प्राणिवाचक नामाचें नपुंसक सामान्यतः स्व-जातीचा बोध करितें; उदाहरण—'तें कुत्रें येत आहे,' एथें तो कुत्रा किंवा कुत्री आहे हें विवक्षित नाही; परंतु कुत्रें ह्मटलें ह्मणजे कुत्र्याची जात आहे, इतकें मात्र समजतें; याच प्रमाणें—पोर, बकरें, मनुष्य, कुत्रें, इ०.

१२८ पदार्थाचें स्थूलत्व दाखवायाची विवक्षा असतां, कधीं विनोदानें स्त्रीलिंग शब्दांस व नपुंसकलिंग शब्दांस आकारान्त करून पुल्लिंग करितात; जसें-पोळा, भाकरा, पागोटा, इ०.

वर्ग २.

वचनविचार.

१२९ वचन ह्मणजे नामाच्या ठायीं एकत्वरूपानें अथवा अनेकत्वरूपानें जी अर्थाची उपस्थिति तें. हीं वचनें दोन आहेत, एकवचन आणि अनेकवचन अथवा बहुवचन.

१३० एकवचन ह्मणजे नामाच्या ज्या रूपा वरून त्याच्या एकत्वाचा बोध होतो तें, अथवा त्या नामाचें,

* एथे वाध्याची वायको मुरळी असा अर्थ कोणांस समजून नये; तर खंडोवास जो मुलगा वाहतात, तो वाध्या, आणि मुलगी वाहतात ती मुरळी, असा अर्थ समजावा

‘ एकवचन ’ असं ह्यणतात; जसं—घोडा, शेळी, केळें, नारिंग, पागोटें, अंगरखा, इ०.

१३१ अनेकवचन ह्यणजे ज्या रूपा वरून नामाच्या अनेकत्वाचा ह्यणजे बहुपणाचा बोध होतो तें, अथवा त्या नामाचें अनेकवचन ह्यणतात, कोणी बहुवचनही ह्यणतात; जसं—घोडे, शेळ्या, केळीं, नारिंगें. पागोटीं. अंगरखे, इ०.

मराठींत संस्कृता प्रमाणें द्विवचन नाहीं अगून एथें बहुवचनाचे ठिकाणीं अनेकवचन झटलें आहे.

१३२ एकवचनी शब्द अनेकवचनांत आणायच्या रीति बहुत आहेत. या भाषेंत नामांच्या अंत्य स्वराच्या आधारा वरून, आणि त्यांच्या लिंगा वरून, अनेकवचनांची रूपें साधतात.

या भाषेंत वचना विषयीं अतिसंक्षिप्त आणि बहुधा सर्वव्यापक असे नियम बांधिले असतां त्यांचें आकलन पुढें सांगितल्या रीतीनीं होईल.

(१) अ-इ-उ-ओकारान्त पुल्लिंग, आणि आकारान्त स्त्रीलिंग, नामांचीं उभय वचनांचीं रूपें समान होतात.

(२) आकारान्त पुल्लिंग, आणि अ-इ-उकारान्त नपुंसकलिंग नामांस अनेकवचनीं अंतीं एकार होतो.

(३) अ-इ-उ-ओकारान्त स्त्रीलिंग नामांस अनेकवचनीं आ विकार होतो.

(४) अकारान्त बहुत स्त्रीलिंग, आणि एकारान्त नपुंसकलिंग, नामांस अनेकवचनीं ई विकार होतो.

(५) ई—उकारान्त शब्दांस पूर्वोक्त विकार होण्याच्या पूर्वी संप्रसारण होतें.

(६) नपुंसकलिंग शब्दांस शेवटील वर्ण अनुनासिक होतो.

(७) संस्कृत शब्द, अथवा परभाषेतून येऊन जे शब्द फार रूढीत पडले नाहीत, त्यांची उभय वचने समान होतात.

(८) ज्यांच्या ठायीं संख्येनें गणण्याचा असंभव असतो, अशा पदार्थांचे जे वाचक शब्द त्यांचा प्रायः एकवचनींच प्रयोग होतो.

या सर्व नियमांचा पुढें त्या त्या स्थळीं विस्तार केला आहे.

प्रकरण १.

पुल्लिग.

१३३ अ-इ-उ-ओकारान्त नामांचीं उभय वचनें समान होतात; त्यांचीं वचनें अर्थानुसंधानाने जाणावीं.

उदाहरणे.

अकारान्त.		इकारान्त.	
एक०	अने०	एक०	अने०
खांब	खांब	कवि	कवि
बैल	बैल	अग्नि	अग्नि
गाढव	गाढव	भूपति	भूपति
पुरुष	पुरुष	शास्त्री	शास्त्री
चिरंजीव	चिरंजीव.	तेली	तेली.
उकारान्त.		ओकारान्त.	
एक०	अने०	एक०	अने०
वेणु	वेणु	टाहो	टाहो
शत्रु	शत्रु	डोहो	डोहो
साडू	साडू	लाहो	लाहो
परभू	परभू.	छापो	छापो.

१३४ आकारान्त पुल्लिङ्ग नामाच्या एकवचनास अनेकवचनीं अंत्य स्वरास ए होतो; जसें—

एक०	अने०	एक०	अने०
आंबा	आंबे	भाट्या	भाट्ये
धोंडा	धोंडे	अंबाडा	अंबाडे
पानपुढा	पानपुडे.	देशपांज्या	देशपांज्ये.

संयोगपूर्वक आकारान्त पुल्लिङ्ग शब्दाच्या शेवटील यचा लोप करून अनेकवचनीं ए आदेश करून लिहिण्याचा प्रचार फार आढळतो; परंतु ही शुद्ध रीति नव्हे; कारण, एक तर यचा लोप करण्यास या वरील नियमा वरून आधार दिसत नाही; आणखी, असा लोप केला असता संयोगपूर्वक आणि असंयोगपूर्वक आकारान्त पुल्लिङ्ग शब्दांच्या अनेकवचनांचीं सारखीं रूपे होऊन जी अडचण प्राप्त होईल ती मात्क्यान हा लोप न केला असता टळते; जसें—धाम्या आणि धामा, यांत पूर्व शब्दांत यचा लोप केला असता या दोहों शब्दांचें अनेकवचनीं धामे असें एक सारखें रूप होईल; परंतु धाम्ये आणि धामे अशीं निराळीं रूपे लिहिलीं असता त्यां वरून त्यांचें एकवचन शोधून काढण्यास कांहींच अडचण पडणार नाही. आणखी यांच्या शुद्ध उच्चारान्तहि भेदच पडतोसा दिसतो. म्हणोन अशा सबळ कारणांनीं माझ्या मतें भाट्ये, देशपांड्ये, धोंडफोड्ये, लांकुडतोड्ये, आगलाव्ये, वाघमाव्ये, हींच अनेकवचनांचीं रूपे विशेष ग्राह्य होत.

१३५ ब्रह्मा, सोमपा, धूम्रपा, शंखध्मा, इत्यादि जे शुद्ध आकारान्त संस्कृत शब्द, त्यांतून जे फारसे प्राकृतांत प्रसिद्ध नाहींत, त्यांचीं उभय वचनीं समान रूपे होतात.

१३६ आत्मा, ब्रह्मा, इत्यादि जे लोकप्रसिद्ध संस्कृत शब्द, त्यांच्या अनेकवचनीं विवक्षा असल्यास प-

क्षांतरीं ए आदेश होतो. आत्मा शब्दास विकल्प नाही;
जसे-आत्मा, आत्मे; ब्रह्मा, ब्रह्मे अ० ब्रह्मा.

१३७ मामा, काका, इत्यादि जे आकारान्त श-
रीरसंबंधवाचक शब्द, त्यांचीही रूपें उभय वचनीं समान
होतात; एह्नीं विवक्षा असल्यास ए आदेश होतो; जसे-

एक० अने० एक० अने०

मामा मामा, मामे काका काका, काके

उदाहरण- 'तुझ्यास मामा किती आहेत', 'माझे
चौथे मामे काशीम गेले,' 'तुमचे दादा जरीं आले तरीं हें
कार्य त्यांच्यानीं होणार नाहीं', इ०.

'हे कोण बायकोचे मामे घरांत हिंडती रिकामे'.

(अ) हींच जर प्रतिष्ठावाचक नामें असलीं तर
त्यांचीं उभय वचनीं समान रूपें होतात; उदाह०- 'या
मंडळींत चार अण्णा आहेत, आणि दोन बाबा आहेत.
तुला कोणते पाहिजेत ?'

१३८ ऋकारान्त शब्द या भाषेंत नाहीत. जे ऋ-
कारान्त संस्कृत शब्द आहेत, जसे-पितृ, मातृ, भ्रातृ,
स्वसृ, कर्तृ, दातृ, धातृ, इ०, आणि ज्यांचीं संस्कृत
रीती प्रमाणें जीं प्रथमेचीं रूपें तींच मूलशब्द ह्यणून या
भाषेंत वर्ततात, जसे-पिता, माता, भ्राता, स्वसा,
कर्ता, दाता, धाता, इ०; त्यांचीं अनेकवचनें त्या
त्या आकारान्त शब्दांच्या नियमा प्रमाणें होतात.

१३९ ए-ऐ-औकारान्त शब्द या भाषेंत नाहीत.

१४० बहुधा जितक्या शब्दांच्या अंतीं या भाषेंत
अई, अ० अय, आणि अऊ, आऊ, अ० अंव, अमे
वर्ण येतात, ते शब्द कोणीं विकल्पें अनुक्रमें ऐकारान्त
आणि औकारान्तही लिहितात; तथापि त्यांचीं अनेकव-

चनाचीं रूपें त्या त्या मूळच्या शब्दांच्या नियमा प्रमाणें-
च होतात; जमें-पौ (पऊ अ० पव) यांचीं उभय वचनें
समान जाणावीं.

प्रकरण २.

स्त्रीलिंग.

१४१ अकारान्त स्त्रीलिंग शब्दांचे या भाषेंत वच-
ना वरून आणि विभक्ती वरून तीन निरनिराळे मुख्य
गण केले पाहिजेत;—

त्यांतून प्रथम गणांतील अकारान्त स्त्रीलिंग शब्दांस
अनेकवचनी अंत्य स्वरास ई विकार होता. दुसऱ्या गणां-
तील अकारान्त शब्दांस आ, आणि तिसऱ्या गणांतील
अकारान्त शब्दांस विकल्पें हे दोन्ही विकार होतात.
यांस एथें अनुक्रमें भिंतीचा गण, आतेचा गण, आणि
झेंपेचा गण, असें ह्मटले आहे. यांत पहिला गण मोठा आहे.

भिंतीचा गण.

एक०	अने०	एक०	अने०
भित	भिंती	कावड	कावडी
केळ	केळी	उतरड	उतरडी
वांक	वांकी	पोंखरण	पोंखरणी
पोफळ	पोफळी.	तगर	तगरी.

आतेचा गण.

एक०	अने०
आत	आता
वेळ	वेळा
नणंद	नणंदा
सनद	सनदा
रकम	रकमा.

झेंपेचा गण.

एक०	अने०
झेंप	झेंपा झेंपी
लात	लाता लाती
शपथ	शपथा शपथी
तरवार	तरवारा तरवारी
अकल	अकला अकली.

या अकारान्त स्त्रीलिंग शब्दांचे जे वर तीन वर्ग दाखविले आहेत, त्यां विषयीं सर्वव्यापक असे कांहीं नियम आढळत नाहींत; तथापि या विषया वर बहुत विचार करितां खालीं लिहिल्या प्रमाणें कांहींसें धोरण माझ्या हातीं लागलें आहे.

१४२ द्वचक्षरी अथवा त्र्यक्षरी अकारान्त स्त्रीलिंग शब्द जर व्युत्पन्न असले, त्यांत विशेषेकरून ज्यांची व्युत्पत्ति धातूपासून झाली असली, तर त्यांच्या अनेक वचनीं बहुधा ई विकार होतो; जसें—ह्मण ह्मणी; फूट फुटी; इ०. आणखी उदाहरणें सांगतां.

एक०	अने०	एक०	अने०	एक०	अने०
वांक ^१	वांकी	फाड	फाडी	तोड	तोडी
भेट	भेटी	तूट	तुटी	झोड	झोडी
फूग	फुगी	नड	नडी	खाण ^३	खाणी
धण ^२	धणी	वण	वणी	शेण ^४	शेणी
गूत	गुती	भर	भरी	जळ	जळी
ओळख	ओळखी	समज	समजी	सुकट	सुकटी
लगट	लगटी	थापट	थापटी	उकड	उकडी
कोरड	कोरडी	निवड	निवडी	गोठण	गोठणी
पाखर	पाखरी	तसर	तसरी	उभार	उभारी
ठेवण	ठेवणी	चाळण	चाळणी	चूण	चुणी

१ वांक हा शब्द मूळचा वांकणें या धातूपासून झाला असावा; म्हणजे, सोनें वांकवून केलेलें जें बायकांचें दंडाचें भूषण ती.

२ धणी या शब्दापासून, अथवा धाणें या धातूपासून हा शब्द व्युत्पन्न असावा.

३ खाण हा शब्द खणणें अथवा खाणणें या धातूपासून व्युत्पन्न झाला असावा. जी खणलेली जागा, अथवा धातु काढण्या साठीं खणायस योग्य जें स्थल ती.

४ शेणाची थापून केलेली गांवरी ती.

(अ) पूर्वोक्त नियमांत नाहींत असेहि शब्द पुष्कळ आहेत, त्यांतून कांहीं मुख्य खालीं दाखवले आहेत.

अपवादक शब्द.

शिक, चूक, झडप, नीज, झोंप, फुंक, रीघ, खीज, इत्यादि. यांचीं अनेकवचनाचीं रूपें आकारान्त होतात. हा शिकेचा गण जाणावा.

१४३ तीन अक्षरांहून अधिक अक्षरांचे जे अकारान्त स्त्रीलिंग शब्द, त्यांच्या अनेकवचनां अंतीं बहुधा ई विकार होतो.

उदाहरणें.

एक०	अने०	एक०	अने०	एक०	अने०
चकमक	चकमकी	तबलक	तबलकी	पावधूक	पावधुकी
वरेकज	वरेकजी	तजवीज	तजविजी	भांजगड	भांजगडी
बसकट	बसकटी	उसनवट	उसनवटी	घोरपड	घोरपडी
खरखटवड	खरखटवडी	सासुरवड	सासुरवडी	तारंबळ	तारंबळी
पोंखरण	पोंखरणी	सोईरगत	सोईरगती	तकरार	तकरारी
अबदागीर	अबदागिरी.	कोशिवीर	कोशिवरी	अदलाबदल	अद-

[लाबदली.

वैकल्पिक शब्द.

(अ) तरवार, टकमक, उघडीक, कोरडीक, भरताड, अखबर, बकमार, सुरवार, खसखस, कुरनीस, पुरशीस, तसवीर, इ०. यांचीं अनेकवचनाचीं रूपें कोठें ईकारान्त व कोठें आकारान्त अढळतात. हा तरवारीचा गण जाणावा.

(आ) एरजार, वळविंज, हुरमूज, तसरीफ, इ०. यांत विकल्प नाहीं. हा एरजारेचा गण जाणावा.

१४४ वनस्पतिवाचक जे अकारान्त स्त्रीलिंग शब्द असतात, त्यांच्या अनेकवचनां ई विकार होतो.

उदाहरणं.

एक० अने०	एक० अने०	एक० अने०
बोर बोरी	केळ केळी	नारळ नारळी
तगर तगरी	भारंग भारंगी	भांकर भांकरी
सुरंग सुरंगी	नारिंग नारिंगी	कौंठ कौंठी
वाऊट. वाउटी, वावटी	नांदेठ नांदेठी	जास्वन जास्वनी
नांदरूख नांदरूखी	वावडंग वावडंगी	महाळुंग महाळुंगी
आबोल आबोली.	गुलवास गुलवासी	शिताफळ शिताफळी

(अ) अपवादक शब्द—चिच, गुंज, शाख, दुरव, इ०।

१४५ परंतु शिकणारांनीं आणखी एक गोष्ट लक्षांत ठेवावी कीं, कित्येक शब्द राजापूर प्रांतांत ईकारान्त असतां, त्यांस अष्टागर प्रांतांत, उत्तर कोंकणांत, व इ-शावर, बहुधा अकारान्त करितात; जसें—भाकरी, भाकर, धावळी, धावळ; इ०. अशा अकारान्त शब्दांचीं अनेकवचनें ईकारान्त होतात. उदाहरणं—

एक० अने०	एक० अने०	एक० अने०
शिंप शिंपी	गोद गोदी	खातर खातरी
हुंवर हुंबरी	तूत तुती	जाळ जाळी

१४६ तसेच कित्येक संस्कृत इकारान्त स्त्रीलिंग शब्द महाराष्ट्र भाषेंत विकल्पेण अकारान्त होतात; जसें—संस्कृत-रीति, प्राकृत-रीत, अशा अकारान्त स्त्रीलिंग शब्दांस अनेकवचनीं ई विकार होतो; जसें—

एक० अने०	एक० अने०	एक० अने०
रीत रिती	बुद्ध बुद्धी	व्याध व्याधी
गत गती	जान जाती	रूच रुची
जोत जोती	तीथ तिथी	भ्रांत भ्रांती

१४७ ईणप्रत्ययान्त अथवा अणप्रत्ययान्त जीं स्त्रीवाचक नामें, त्यांच्या अनेकवचनीं उपांत्य वर्णांस अ आदेश होतो, क्वचित् तो वर्ण ह्रस्वहि होतो; जसें—

एक०	अने०	एक०	अने०	एक०	अने०
शिंपीण	शिंपणी	भडभुंजीण	भडभुंजणी	गवळण	गवळणी
रजपुतीण	रजपुतणी	परिट्टीण	परिट्टिणी	मावळण	मावळणी
कोळीण	कोळणी	सोनारीण	सोनारणी	नाचण	नाचणी.

या व पुढल्या उदाहरणांत उपांत्य ईच्या स्थानीं जो अ किंवा ऱ्हस्व आदेश झाला आहे, त्या विषयींचे नियम पुढें ५ व्या प्रकरणीं सविस्तर सांगितले आहेत ते पहावे.

१४८ जे केवळ अव्युत्पन्न अकारान्त स्त्रीलिंग शब्द आहेत त्यांचीं अनेकवचनें आकारान्त होतात.

उदाहरणे.

एक०	अने०	एक०	अने०	एक०	अने०
डाक	डांका	वेळ	वेळा	नणंद	नणंदा
आन	आना	समीध	समिधा	आण	आणा
हाक	हाका	खारीक	खारका	पेंठ	पेंठा
तारीख	तारखा	खूण	खुणा	भूक	भुका.

१४९ आकारान्त अथवा उकारान्त संस्कृत शब्दांचा अपभ्रंश होऊन जे स्त्रीलिंग शब्द या भाषेंत अकारान्त झाले आहेत, त्यांचीं अनेकवचनें आकारान्त होतात.

उदाहरणे.

एक०	अने०	एक०	अने०
कांख (कुशा)	कांखा	खाट (खट्टा)	खाटा
जीभ (जिब्हा)	जिभा	शाख (शाखा)	शाखा
धार (धारा)	धारा	माळ (माला)	माळा
वस्त (वस्तु)	वस्ता	मध (मधु)	मधा

(अ) अपवादक— एक० भालूक (भल्लुका), अनेक० भालुकी; एक० धात (धातु), अनेक० धाती; एक० कावीळ (कामिला), अनेक० कावळी.

१५० वर जे नियम सांगितले त्यांहींकरून बहुधा सर्व

अकारान्त स्त्रीलिंग शब्दांचें आकलन होतें; परंतु जेथें या शब्दांच्या व्युत्पत्ती विषयीं निश्चय करवत नाहीं, तेथें अशा शब्दांच्या अनेकवचनांचीं रूपें बहुधा वैकल्पिक होतात असें जाणवें.

१९१ आतां वर सांगितल्या नियमा प्रमाणें ज्यांचीं अनेकवचनांचीं रूपें साधतं नाहींत, असे अपवादक शब्द पुष्कळ आढळतील; परंतु त्यांतून कांहीं एथें खालीं देतो.

अपवादक शब्द.

कळक, शिळक, टोंक, चितंग, डग, कणिंग, रणंग, कुपट, धापट, सांपट, फट, बांबट, कोरट, होरट, सावट, शिळट, बांबूट, आगोठ, इ०.

परंतु या अकारान्त शब्दां विषयीं शिकणारांनीं इतकें पकें लक्षांत ठेवावें कीं आतेचा गण हा इतर गणां पेक्षा फार लहान आहे.

आकारान्त.

१९२ आकारान्त स्त्रीलिंग शब्दांचीं उभय वचनांचीं रूपें समान होतात; जसे—

एक०	अने०	एक०	अने०
जागा	जागा	मृत्तिका	मृत्तिका
पागा	पागा	अवस्था	अवस्था
गुहा	गुहा	मज्जा	मज्जा.

इकारान्त आणि उकारान्त.

१९३ एतदंत स्त्रीलिंग शब्दांच्या एकवचनाच्या अंत्य स्वरास अनेकवचनां संप्रसारण होऊन पुढें आ विकार होती.

उदाहरणें.

ईकारान्त.

एक०	अने०	एक०	अने०	एक०	अने०
चुलती	चुलत्या	भाजी	भाज्या	आंथरी	आंथऱ्या
काठी	काठ्या	सखी	सख्या	नदी	नद्या.

[अ] जर इकारान्त अथवा उकारान्त शब्द शुद्ध सं-
स्कृत असले, आणि त्यांचा व्यवहारी भाषणांत अत्यंत
परिपाठ नसला, तर त्यांचीं उभयवचनीं समान रूपें हो-
तात; उदाहरणें—

इकारान्त.

एक०	अने०	एक०	अने०	एक०	अने०
रुचि	रुचि	भक्ति	भक्ति	जाति	जाति
शांति	शांति	आहुति	आहुति	प्रकृति	प्रकृति
गोपी	गोपी	ब्राह्मणी	ब्राह्मणी	अतिशूद्री	अतिशूद्री.

[आ] परंतु जर तेच शब्द नित्य रूढींतले असले,
तर त्यांचीं अनेकवचनाचीं रूपें वरल्या नियमा प्रमाणें
होतात; जसें—नदी, नद्या; सखी, सख्या; वेणी, वेण्या; इ०.

[इ] जर ते शब्द एकाक्षरी असले, तर विकल्पें सं-
प्रसारणास इय् आणि उव् असे अनुक्रमें आदेश होऊन
पुढें आ विंकार होतो; जसें—

वी—विया, ची—चिया, ठी—ठिया, पी—पिया, री-
रिया, स्त्री—स्त्रिया, ऊ—उवा, मू—मुवा.

[उ] जर शब्दांचें अंत्याक्षर ई अथवा ऊ असलें तर
त्यास विकल्पें या अथवा वा हे अनुक्रमें आदेश होतात; जसें—

एक०	अने०	एक०	अने०	एक०	अने०
आई, आई	आया.	बाई, बाई	बाया	गाई, गाई	गाया
राई, राई	राया	खाई, खाई	खाया	कुई, कुई	कुया
तवई, तवई	तवया	अवई, अवई	अवया	संवई, संवई	संवया
आऊ, आऊ	आवा.	माऊ, माऊ	मावा.	जाऊ, जाऊ	जावा.

[ऊ]

ऊकारान्त.

एक०	अने०	एक०	अने०	एक०	अने०
सासू	सास्वा	जळू	जळ्वा	पेळू	पेळ्वा
वाळू	वाळ्वा	टाळू	टाळ्वा	पिसू	पिस्वा.

कोठें साम्बा, बळवा, जळवा, इ० अशींहि रूपें बहुधा आढळतात. यांत सामू आणि पिसू यांचीं देशस्थ रीती प्रमाणें अनेकवचनाचीं सामा आणि पिसा अशींहि रूपें होतात.

अपवादक शब्द—खडू, गेरू, गुडाखू, तमाखू, यांस अनेकवचन नाही.

(ऋ) जर ते शब्द मूळचे अकारान्त असून अपभ्रंशेंकरून उकारान्त झाले असले, अथवा विकल्पें अकारान्त असले, तर त्यांचीं अनेकवचनांचीं रूपें विकल्पें मूळ शब्दाच्या नियमा प्रमाणें होतात; जैसे—

एक०	अने०	एक०	अने०
पाचू (पाच)	पाचू, पाचा	माऊ (माव)	माऊ, मावा
शेळू (शेळ)	शेळू, शेळा	शेपू (शेप)	शेपू, शेपा.

[ऋ] उकारान्त संस्कृत शब्द.

एक०	अने०	एक०	अने०	एक०	अने०
धेनु	धेनु	धातु	धातु	रज्जु	रज्जु
चमू	चमू	वधू	वधू	भू	भू.

[लृ] आऊ, जाऊ, पाऊ, या शब्दांस बहुधा विकल्प आढळत नाही, यांचीं आवा, जावा, पावा, अशींच अनेकवचनें होतात.

[ए] ऊ या शब्दाचें अनेकवचन उवा व कोठें वा असें होतें.

[ऐ] धू^{*} शब्दाचें अनेकवचन धुवा असें होतें.

[ओ] परंतु जर ते शब्द मूळचे ईकारान्त असून ईचा लोप होऊन उकारान्त झाले असले, तर मूळरूपा

* या शब्दाचा व्यवहार बहुधा मुंबईत किती एक जातीं मध्यें मात्र आढळता

प्रमाणेंच बहुधा त्यांच्या अनेकवचनांची रूपें होतात; जसें—सू (सुई), अने० सुया; फू (फुई), अने० फुया.

बहुधा म्हटलें या वरून कचित् सुवा, फुवा, अर्गी ही रूपें आढळतील.

ईकारान्त फारसी शब्दाचें अनेकवचन मराठी ईकारान्त शब्दा प्रमाणेंच होतें; उदाह०—'आम्हीं नानाच्या अमलांत सुभेदाच्या, मुजूमदाच्या, फडणिश्या, वांकनिश्या, करून पुढें मोठमोठ्या मुलूखगिऱ्या केल्या, नंतर दैवाची रेपा फिरली तेव्हां लोकांच्या खिदमतगाऱ्याही कराव्या लागल्या; परंतु अश्या खोट्या सहाय्या करून दगलबाऱ्या कधींही केल्या नाहीं.'

[औ] जे उकारान्त शब्द परभाषेतून याभाषेत आले आहेत त्यांची उभयवचनांची रूपें समान होतात; जसें—

एक०	अने०	एक०	अने०	एक०	अने०
वाजू	वाजू	अफू	अफू	अवरू	अवरू
तराजू	तराजू	कानू	कानू	जादू	जादू

अपवादक शब्द—खडू, गेरू, गुडाखू, कुरकू, कौलू, शाडू, इ०. हे परभाषेचे शब्द नसतां यांची उभयवचनां समान रूपें होतात.

१९४ यांत उकारान्त शब्दांची उभयवचनां समान रूपें होतात. यांचा वधूचा गण, व ज्यांच्या अनेकवचनां संप्रसारण होतें त्यांचा जळवेचा गण, असे दोन गण मानावे.

ऋकारान्त.

१९५ शुद्ध महाराष्ट्र असे ऋकारान्त स्त्रीलिंग शब्द नाहींत. ऋकारान्त जे संस्कृत शब्द आहेत, त्यांची त्या भाषेच्या नियमा प्रमाणें प्रथमेचीं रूपें या भाषेत वर्ततात, व त्यांचीं वचनें आकारान्त स्त्रीलिंग शब्दां प्रमाणें होतात; जसें—माता, स्वसा, इ०.

ए-ऐ-औकारान्त.

१५६ आते या शब्दा शिवाय एकारान्त शब्द या भाषेत दुसरा आढळत नाही. याचें अनेकवचन आत शब्दाच्या प्रमाणें आता असें होतें.

— १५७ संवे हा संवई शब्दाचा अपभ्रंश; याचें अनेकवचन संवया असें होतें.

१५८ ऐ-औकारान्त स्त्रीलिंग शब्दां विषयीं जो नियम पुल्लिंगप्रकरणीं सांगितला तोच एथें जाणावा. (पहा पृ० ४४, नि० १३९).

एक०	अने०	एक०	अने०
तिवै-तिवई	तिवय, तिवया	गै- गई- गय,	गया.
खै- खई-	खय, खया.	जिल्है-जिल्हई-जिल्हय,	जिल्हया
एक० चौ-	चऊ-चव,	अने० चवा.	

ओकारान्त.

१५९ ओकारान्त स्त्रीलिंग शब्द या भाषेत एकच आहे असें वाटतें; त्याचें अनेकवचन ओकारान्त होतें; जसें—बायको, बायका.

कोंकणांत निंदेनें ठमाल बायकोस ठंबो, ताटको, असें म्हणतात; तेव्हां या शब्दांचा अनेकवचनीं प्रयोग करायाचा असनांही हाच नियम जाणावा. उदाह०—‘ही ठंबो आली म्हणजे काहीं केल्या जात नाही;’ ‘ह्या नुकत्याच ठंबा येऊन गेल्या, आतां ताटका येतील.’

प्रकरण ३.

नपुंसकलिंग.

अकारान्त.

१६० अकारान्त नपुंसक शब्दांम अनेकवचनीं एं आदेश होतो; जसें—

एक०	अने०	एक०	अने०	एक०	अने०
पान	पानें	वस्त्र	वस्त्रें	अंग	अंगें
छिद्र	छिद्रें	तेल	तेलें	घर	घरें
सूप	सुपें	तूप	तुपें.	रूप	रूपें
रेजीम	रेजमें	लांकूड	लांकूडें.	दफतर	दफतरें

आकारान्त.

१६१ आकारान्त नपुंसक शब्द नाहीं.

इकारान्त आणि उकारान्त.

१६२ ऋस्व इकारान्त जे संस्कृत शब्द त्यांचीं उभय वचनांचीं रूपें समान होतात; जसे—

एक०	अने०	एक०	अने०	एक०	अने०
अस्थि	अस्थि	अक्षि	अक्षि	वारि	वारि.

१६३ इकारान्त आणि उकारान्त नपुंसक नामांस अंत्य वर्णास संप्रसारण होऊन अनेकवचनीं ँ आदेश होतो; जसे—

एक०	अने०	एक०	अने०
मोतीं	मोत्यें	मिरीं	मिऱ्यें
गुळीं	गुळ्यें	आशीं	आश्यें*
कुणीं	कुण्यें.	केंबरीं	केंबऱ्यें.

१६४ विवक्षा असतां बीं याचें अनेकवचन वियें असेंही रूप होतें.

१६५ आर्द्रपदार्थवाचक जीं इकारान्त नपुंसक नामें त्यांच्या अनेकवचनांचा संभव नसतो. आणि जरीं अनेकवचनीं प्रयोग करायाचा असला तथापि त्यांचीं उभयव-

* हा शब्द महाराष्ट्र कोशांत आढळत नाहीं; परंतु कोंकणांत फार प्रसिद्ध आहे. याचा अर्थ पोहे पाखडल्या नंतर जे तुसासकट अवशिष्ट कण राहतात ते.

चनीं रूपें समान होतात; जैसे—पाणीं, दहीं, लोणीं, इ०.

आतां एथें अशी आशंका प्राप्त होत्ये कीं, मोतीं, मिरीं, इ० शब्दांचीं अनेकवचनीं मोतीं, मिरीं, अशीं रूपें न लिहितां त्यांस संप्रसारण करून मोत्यें, मिऱ्यें, अशीं रूपें लिहिण्यास आधार कोणता? लोकांचें उच्चारण आधार म्हणावा तर तो कांहीं सबळ आधार नाही; कारण मोत्यें, आणि मोतीं, यांच्या उच्चारणांत फारसा भेद लक्षांत येत नाही. त्यांत आणखी कांकरणांत यकार स्पष्ट उच्चारून मोत्यें, मिऱ्यें असं म्हणतात; देशावर तिनका यवर नेट ठेवित नाहीत; तेव्हां हें कांहीं अशीं रूपें लिहिण्यास सबळ कारण म्हणतां येत नाही. त्यास, एक तर या भाषेंत इकारान्त, उकारान्त शब्दांस पुढें "अजादि प्रत्यय लागले असतां बहुधा ईस आणि ऊस संप्रसारण होत असतें हा आधार. दुसरें, इकारान्त नपुंसक शब्दांचे बंधु जे कित्येक उकारान्त नपुंसक शब्द, त्यांस तर हें संप्रसारण अवश्य होतें; जैसें नाहूँ यांचें अनेकवचन तांहीं असंच होतें, तारें असं कदापि होत नाही; तर मग मोतीं यांचें अनेकवचनांचें रूप मोऱ्यें असंच झालें पाहिजे; मोतीं, मिरीं अशीं रूपें लिहिणें प्रशस्त दिसत नाही. तिसरा आणखी असा नियम आहे कीं, इकारान्त आणि उकारान्त शब्द ज्यांस अनेकवचनीं संप्रसारण होत असतें, ते जर एकाक्षरी असले तर संप्रसारणाच्या स्थानीं इय् आणि उव् असे आदेश होऊन पुढें जो अनेकवचनीं प्रत्यय लागायाचा तो लागतो; जैसें- स्त्री आणि धू यांत संप्रसारणाच्या स्थानीं इय् आणि उव् हे आदेश होऊन पुढें अनेकवचनाचा प्रत्यय जो आ तो होतो; तेव्हां स्त्रिया आणि धुवा अशीं अनेकवचनांचीं रूपें होतात; याच नियमास अनुसरून वीं या इकारान्त नपुंसकाचें विर्यें असं रूप होतें; एथें अनेकवचनाचा प्रत्यय एँ होय; या वरून अर्थात् मिद्र होतें

झगजे स्वरादि.

कों, जसं काठी, सासू, यांचीं अनेकवचनीं काठ्या, सास्वा, अशीं रूपें होतात, तसं याच नियमास अनुसरलें असतां मोतीं मिरां यांचींहि मोत्वे, मिऱ्वे, अशींच रूपें लिहिलीं पाहिजेत.

१६६

उकारान्त.

एक०	अने०	एक०	अने०
तारूं	तार्वे	असूं	अस्वे
अळूं	अळ्वे.	गळूं	गळ्वे

वरील नियमा प्रमाणें उकारान्त नपुंसकनामांचीं रूपें अशींच लिहावीं; तार्वे, अळ्वे, अस्वे, या प्रमाणें रूपें लिहिण्याचा परिपाठ फार आहे, परंतु तो व्याकरण रीतीनें शुद्ध नाही.

१६७ दोहों पेशां अधिकाक्षरी जीं उकारान्त नपुंसक नामें, अथवा कुत्सितार्थदर्शक किंवा लघुत्वार्थदर्शक जीं उकारान्त द्व्यक्षरी नामें, त्यांस अनेकवचनीं संप्रसारण होत नाही; जसें—

एक०	अने०	एक०	अने०
लेंकरूं	लेंकरे	गुरू	गुरे
पांखरूं	पांखरे	रताळूं	रताळे
वांसरूं	वांसरे.	तट्टूं	तट्टे.

१६८ लिंबूं अ० निंबूं शब्दाचें अनेकवचन लिंबे अ० निंबे होते. कचित् लिंब्वे असेंहि होते. सुकाणूं, जिवाणूं, या शब्दांचीं अनेकवचनें कोंकणांत सुकाण्वे, जिवाण्वे, अशीं होतात.

[अ] यांत ज्यांस संप्रसारण होऊन ए आदेश होतो, त्यांस तावादिकांचा गण. आणि ज्यांस हें संप्रसारण होत नाही, त्यांस लेंकरादिकांचा गण ह्मटलें आहे.

एकारान्त.

१६९ एकारान्त नपुंसक नामास अनेकवचनीं ई आदेश होता; जसें—

एक०	अने०	एक०	अने०
तळें	तळीं	भांडें	भांडीं
घोंसाळें	घोंसाळीं.	बोलणें	बोलणीं.

प्रकरण ४.

वचनसंबंधी स्फुट विचार.

१७० किती एक शब्द बहुधा एकवचनांतच वर्ततात; जैसे—पाणीं, सोनें, रुपें, ताक, तेल, दूध, गहूं, बाजरी, कांजी, इ०.

१७१ किती एक शब्द बहुधा अनेकवचनांतच वर्ततात; जैसे—मुस्क्या, कात्या, ख्याल, खडावा, मिश्या*, मिटक्या, कारेवारे, निधाया, आळेपिळे, इ०.

प्रकरण ५.

उपान्त्यनियम.

१७२ उपांत्य ई अथवा ऊ असतां ११७ व्या नियमा प्रमाणें त्या उपांत्यास कार्ये होऊन अनेकवचनांचीं रूपें सिद्ध होतात; जैसे—

स्त्रीलिंग.

एक	अने०	एक०	अने०
जीभ	जिभा	बंदूक	बंदुका-की
टीक	टिका	संदूक	संदुका
खारीक	खारका	कावीळ	कावळी.

* लहान असल्यास मिशी झणतात.

एक०	अने०	एक०	अने०
सोयरीक	सोयरिकी-का	तिडीक	तिडिका-डका
बाभूळ	बाभळी	निंबूण	निंबणी
जांबूळ	जांबळी	माजूम	माजमी, माजुमी
बकूळ	बकुळी	बटीक	बटिकी-टकी
चूल	चुली	विहीर	विहिरी
तजवीज	तजविजा-जी	घाहूल	चाहुली.

नपुंसकालिंग.

एक०	अने०	एक०	अने०
भरीत	भरितें-रतें	रेजीम	रेजमें
भोरीप	भोरपें	कणिस	कणिसें-णसें
रेशीम	रेशमें	अंबसूल	अंबसुलें
जोखीम	जोखमें.	वाघूळ	वाघळें.

१७३ उपांत्य जर ई अथवा ऊ हे वर्ण असले, आणि अनेकवचनीं अंत्य वर्णास दीर्घत्व प्राप्त झालें, तर १२० व्या नियमा प्रमाणें ते उपांत्य ऱ्हस्व होतात; विकल्पें त्यांस संप्रसारणाहि होतें; जसें—

स्त्रीलिंग.

एक०	अने०	एक०	अने०
काईल	काइली कायली	ताईत	ताइती तायती
अईन	अइनी अयनी	कवाईन	कवाइती कवायती
सुईण	सुइणी सुयणी	पंचाईत	पंचाइती पंचायती
दऊत	दउती दवती	ओंऊळ	ओंउळी ओंवळी
माऊली	माउल्या मावल्या	माऊशी	माउश्या मावश्या

नपुंसकलिंग.

एक०	अने०	एक०	अने०
कुईट	कुईटें	कुयटें	वाइलें
देऊळ	देउळें	देवळें	वाइलें
कऊळ	कउळें	कवलें.	पाउलें
			पाउळें
			राउळें
			रावळें.

१७४ शुद्ध संस्कृत शब्दांच्या उपांत्यास अनेकवच-
नीं कांहीं विशेष होत नाहीं; जसें—

एक०	अने०	एक०	अने०	एक०	अने०
गीत	गीतें	रूप	रूपें	सूत्र	सूत्रें.

परंतु बहुतेक मूळ शब्दांच्या अज्ञाना मुळें, व कित्येक शुद्ध मराठी शब्दांच्या नियमा प्रमाणें उपांत्य स्वरास ऱ्हस्व करून अनेकवचनाचीं व विभक्तीचीं रूपें लिहितात. प्राकृत कवितेंत ही हा नियम राहत नाहीं. परंतु साधेल तों या नियमास अनुसरणें मला प्रशस्त दिसतें. व असें केल्यानें अज्ञ जनास मूळ शब्दांचें ज्ञान होण्यासही मार्ग मोकळा होतो.

प्रकरण ६.

'च 'ज इ० दंततालव्य वर्णां विषयीं नियम.

१७५ 'च 'ज 'झ सहीं अक्षरें नामाच्या अंतीं असूं न जर त्यांस अजादि प्रत्ययेंकरून ए अथवा इ असा विकार होत असला, तर त्यांचा विकल्पें तालव्य उच्चार राहून पुढें ते प्रत्यय लागत असतात; यांत इ असतां विकल्प नाहीं, असलाच तर स असतां होतो.

एक०	अने०	एक०	अने०
राजा	राजे	राजे	चमचा
सांजा	सांजे	सांजे	चमचे
आरसा	आरसे	आरसे	भाचा
चोंच	चोंचा	चोंची	भाचे
			मासे
			मासे
			खोंचा
			खोंची

एक०	अने०	एक०	अने०
तजवीज	तजविजी	तज	तजी
रास	राशी	बूस	बुशी

कोणांस असें वाटेल कीं या नियमाची कांहीं आवश्यकता नाहीं; परंतु त्यांहीं असें समजावें कीं, जसें कोंकणांत राजे, भाचे, या प्रमाणें दंततालव्य उच्चारण्याचा प्रचार आहे, तसा देशांत व इतर ठिकाणीं राजे, भाचे इ० केवळ तालव्य उच्चारणाचाही प्रचार फार आढळतो. त्यास आणखी एक दुसरें प्रमाण;—या भाषेंत 'च' 'ज' 'झ' आणि 'स', यांस 'ए' आणि 'इ' हे स्वर लागले असतां त्यांचा दंततालव्य उच्चार बहुधा राहत नाहीं, असा एक अचूक नियम आढळतो; कांकीं 'ची' 'जी' 'चे' 'जे' हीं अक्षरं आरंभीं अथवा मध्यें आहेत ज्यांच्या असे शब्दच मुळीं या भाषेंत आढळत नाहींत. तेव्हां कार्यविशेषेंकरून 'च', 'ज', 'स', इ० वर्णां पुढें शब्दांच्या अंतीं 'ए' अथवा 'इ' आला असतांही त्याच नियमास अनुसरून बहुतेक प्रांतीं राजे, भाचे, राशी, इत्यादि प्रकारें बोलतात; हा नियम आपण कोणत्या आधारा वरून समूळ काढून टाकावा; म्हणोन एथें वैकल्पिक अशींही रूपें होतात असं झटलें आहे. वरकड व्याकरणदृष्टीनें एकपक्षीं शुद्ध रीति झटली असतां—
राजे—भाचे—मासे, हीच जाणावी.

(अ) एकार आणि ईकार झटलें या वरून दुसरा विकार झाला असतां दंततालव्योच्चारच राहतो; जसें—

एक०	अने०	एक०	अने०
कांच	कांचा	टांच	टांचा
वाज	वाजा	वीझ	विझा
कांस	कांसा	जिन्नस	जिन्नसा. ८

वर्ग ३.

विभक्तिविचार.

१७६ नामाशीं आणि क्रियेशीं जो संबंध असता त्यास कारक अशी संज्ञा आहे; आणि हा संबंध सूत्रविणारे जे प्रत्यय तदन्त जे शब्द त्यांस विभक्ति ह्मणतात.

१७७ या विभक्ति आठ आहेत—प्रथमा, द्वितीया, तृतीया, चतुर्थी, पंचमी, षष्ठी, सप्तमी, आणि संवा-
धन. प्रथमा विभक्ति असतां नामास कांहीं कार्य होत
नाहीं; जें मूळचें रूप तीच प्रथमा; इतर विभक्ति अस-
तां नामां वरून त्या त्या विभक्तीचे जे प्रत्यय होतात
ते असे.—

विभक्ति०	एकवचन.	अनेकवचन.
द्वितीया.	ला. स. तें.	ना. ला. स. तें.
तृतीया.	नें. एं. शीं.	नीं. हीं. ईं. शीं.
चतुर्थी.	ला. स. तें. अर्थ.	ना. स. तें. अर्थ.
पंचमी.	ऊन. हून. तून.	ऊन. हून. तून.
षष्ठी.	चा. ची. चें.	चा. ची. चें.
सप्तमी.	त. ईं. आं.	त. ईं. आं.

अनेकवचनाचे प्रत्यय लागातांना अंगाचा अंत्य स्वर अनुनासिक होतो.

१७८ आतां स्पष्ट करण्या करतां या विभक्ति एका नामास लावून खालीं दाखवितों.

पुरुष शब्द.

विभक्ति.	एकव०
प्र०	पुरुष.
द्वि०	पुरुषाला, पुरुषास, पुरुषातें.
तृ०	पुरुषानें, पुरुषें, पुरुषाशीं.

च० पुरुषाला, पुरुषास, पुरुषाते.

पं० पुरुषाहून, पुरुषांतून.

ष० पुरुषाचा.

स० पुरुषांत, पुरुषीं.

सं० पुरुषा.

विभक्ति अनेकव०.

प्र० पुरुष.

द्वि० पुरुषांना, पुरुषांला, पुरुषांस, पुरुषांतें.

तृ० पुरुषांनीं, पुरुषांहीं, पुरुषीं, पुरुषांशीं.

च० पुरुषांना, पुरुषांला, पुरुषांस, पुरुषांतें.

पं० पुरुषांहून, पुरुषांतून.

ष० पुरुषांचा.

स० पुरुषांत, पुरुषीं.

सं० पुरुषांनी, पुरुषांहो.

या भाषंत विभक्ती विषयीं फार गोंधळ आहे. जर प्रत्यया वरून विभक्ति मानाव्या, तर चतुर्थांस आणि पंचमीस प्रत्यय नाहीत; जर अर्था वरून विभक्ति मानाव्या, तर एका विभक्तीचे अनेक अर्थ होतात; म्हणूनच, या व्याकरणाच्या पहिल्या आवृत्तीत कोठे अर्थास, आणि कोठे प्रत्ययास, अनुसरून विभक्ति मानल्या होत्या; परंतु अलीकडेस एका विद्वान् मित्राचें (बाळ गंगाधर शास्त्री यांचें) असें मत पडलें कीं, अशांत एक नियम राहत नाही. यास्तव संस्कृत भाषेच्या नियमा प्रमाणें प्रत्यया वरूनच विभक्ति मानाव्या हें नीट. परंतु असें केल्यानें ही जीवर अडचण दाखविली आहे तिचें निवारण होत नाही. तेव्हां जेथें विभक्तिप्रत्यय नाहीत, तेथें शब्दयोगी अव्ययांची योजना करून निर्वाह करणें प्राप्त होतें. परंतु हीं अव्यये पुष्कळ आहेत, यांतून कोणतीं या विभक्तीच्या

स्थानीं योजावीं ही एक आशंका उत्पन्न होत्ये. जर साठीं, क-
रतां, यांस चतुर्थीं, आणि पासून, कडून, पेक्षां, यांस पं-
चमी मानावी, तर मग स्तव, अर्थीं, कारणें, यांस चतुर्थीं,
वरून, खालून, आंतून, यांस पंचमी, योगें, करवीं, क-
रून, यांस तृतीया, आणि प्रत, लागीं, यांस द्वितीया, कां
मानूं नये? अशी सहज आशंका उत्पन्न होत्ये, आणि इचें य-
थास्थित समाधान होत नाहीं.

तथापि सूक्ष्म विचार करून पाहिलें असतां हा पक्ष मला बराच
सुयुक्तिक दिसतो; कारण, जर केवळ अर्थासच अनुसरून वि-
भक्ति मानल्या तर एका विभक्तीचे अनेक अर्थ होतात, असें
कारकप्रकरणीं सविस्तर सांगितलें आहे, तेव्हां हा नियम अग-
दीं चालणार नाहीं. विभक्ति ह्मणजे कारकसंबंधार्थसूचक जे
प्रत्यय ते लागून जें रूप सिद्ध होतें त्या रूपाची संज्ञा होय; त-
दंतर्गत जे अर्थ आहेत त्यांची संज्ञा नव्हे. अर्थां वरून विभक्ति
मानल्या असतां कदाचित् एका रूपाच्या ठायीं कर्ताकर्मकरण-
संपदानादि चार पांचही विभक्त्यर्थांची संभावना होत्ये, तेव्हां
त्या रूपास तो तो अर्थ विवक्षित असतां ती ती विभक्ति ह्मटली
पाहिजे. ही आणखी मोठी अडचण आहे, तेव्हां आतां या
दोन्ही अडचणींचें निवारण कसें होतें? त्यास, मला असें वाटतें
कीं द्वितीया आणि चतुर्थी यांचीं रूपं सारखांच मानलीं असतां
ही अडचण दूर होईल. मग या अव्ययांची योजना करायास
नको. एका कर्माच्या अर्था शिवाय जेथें द्वितीयेचें रूप आढळेल
ती चतुर्थी मानावी. आणि वाक्यांत कर्म जाणायास विशेष कठी-
ण पडत नाहीं. 'राजा दुष्टांस मारितो,' या वाक्यांत दुष्टांस
ही द्वितीया मानावी, आणि 'राजा ब्राह्मणास गाई देतो,' एथें
ब्राह्मणास ही चतुर्थी मानावी; कांकीं एथें गाई हें प्रत्यक्ष कर्म
आहे. आणखी असें मानायास आपल्यास संस्कृत व्याकरणाचाही
चांगला आधार आहे; न्यांत चतुर्थी आणि पंचमी या विभक्तींची

बहुवचनीं, तृतीया व चतुर्थी आणि पंचमी या विभक्तींचीं द्विवचनीं, आणि कित्येक नामांचीं पंचमी आणि षष्ठी यांचीं एकवचनीं, आणि बहुतेकांचीं षष्ठी आणि सप्तमी यांचीं द्विवचनीं, सारखींच रूपं होनात. तेथेंहि त्या त्या स्थळीं अर्था वरूनच विभक्तीचा निश्चय करावा लागतो; तसेंच एथेंहि द्वितीया आणि चतुर्थी असतां अर्था वरून विभक्तीचें विवेचन करावें, आणि तें करायास कांहीं कठीण नाहीं, कांकीं वाक्यांत कर्म सहज ओळखतां येतें. या अर्था शिवाय दुसऱ्या अर्था सर्वत्र जेथें हें द्वितीयेचें रूप आढळेल तेथें तो चतुर्थी मानावी.

जर संस्कृत आणि प्राकृत व्याकरणांचा मूलशाखासंबंध नसता, आणि तो संबंध ठेवणें इष्ट नसतें, तर चतुर्थीस केव्हांच काढून टाकून संबोधना मुद्धां सातच विभक्ति मानल्या असत्या; परंतु तसें करणें प्रशस्त दिसत नाहीं, कारण त्यांत लाभा पेक्षा हानि अधिक होत्ये.

आतां पंचमी विषयीं तर विशेष शंका आहे अशी गोष्ट नाहीं. घरून, गांवून, हातून, ही केवळ उघडी पंचमी दिसत्ये; हून हें बहुतेकांस अव्यय वाटतें, परंतु हें अव्यय नाहीं; हा केवळ प्रत्यय दिसतो; म्हणून घराहून, दाराहून, इत्यादि शुद्ध पंचमी विभक्ति जाणावी;— इतकेंच कीं स, ला, ना, इत्यादि विभक्तिप्रत्यया सारखा हा एकाक्षरी मात्र प्रत्यय नाहीं.

द्वितीया आणि चतुर्थी.

१७९ द्वितीया आणि चतुर्थी विभक्ति असतां मूळ प्रकृतीस स, ला, तें, हे प्रत्यय लागतात.

स— या प्रत्ययाचा उपयोग बोलण्यांत बहुधा कोंकणांत फार करितात; व इतर ठिकाणीं करणें झालाच तर लिहिण्यांत करितात.

ला— या प्रत्ययाचा प्रयोग देशस्थ लोकांत विशेष आढळतो; व स पेक्षां याचा प्रचार फार आहे.

तै— हा प्रत्यय भाषणांत येत नाही. याचा प्रयोग प्राकृत ग्रंथांत व काव्यांत विशेषकरून आढळतो.

अर्थ— संस्कृत शब्दा वरूनच चतुर्थ्यर्थां हा प्रत्यय होत असतो; पूर्व वर्णांशीं यांतील अचा संधि होतो; जसे— द्रव्यार्थ, मोक्षार्थ, उदरभरणार्थ, प्रीत्यर्थ, हेत्वर्थ, पित्रर्थ, इ०.

परंतु हे संस्कृत शब्द अ इ उ ऋ एतदन्त असले पाहिजेत, तरच अर्थ या प्रत्ययाचा अथवा शब्दाचा प्रयोग मराठींत प्रचलित.

कोठें कोठें विभक्तीच्या योगानें जं प्रकृतीचें ह्यणजे मूळ शब्दाचें अंग सिद्ध होतें, तेंच द्वितीयेचें किंवा चतुर्थीचें रूप होतें. परंतु अशां रूपांचा प्रयोग प्राकृत ग्रंथांत व प्राकृत काव्यांत मात्र होतो; जसे—

“ नक्र बोलिल्ला तुज लागोन ॥ तुजें नाम पतितपावन ॥

आणि माझा अवेहेर करून ॥ जासी घेवोन गजेंद्रा ” - भक्तिविजय.

“ अगा प्रणतवत्सला म्हणति त्या जनां पावलां,

म्हणानि तुमच्याच मीं स्मरतसें सदां पावलां ” - केकावलि.

“ जीजो म्हणोनि जाउनि घेउनि आला सभेंत भावजये ।

पतिजवळीं कलत्र नये, कीं हो सिद्धाश्रमांत सावज ये ॥

सांगन यथामति परि, कोठें तो नृप म्हणे बहा भ्रात्या ।

आणी सभेंत पुनरपि, वळवुनि विदुर वातसा महाभ्रा त्या ” - मोरो०.

तृतीया.

१८० नै— या प्रत्ययाचा प्रयोग इतर प्रत्ययां पेशां विशेष होतो.

एँ—ईँ— हे प्रत्यय अकारान्त त्यांत विशेषकरून संस्कृत अकारान्त नामास कवितेंत लागतात; त्या कार्की अंत्य अकाराचा लोप होतो. उदाह०—

“ तुझ्या बहुत गोधिले अधनिधी पदाचा रजें,

“ न तें अनृत वर्णिती बुधजनीं सदाचार जें ” - केकावलि.

“श्रोतीं व्हांवं सावधान”

“हस्तीं करी वलय उंच अशा उपायीं.

नृपें हळूच धरिला कलहंस पायीं.”—वामन ?

शीं—हा प्रत्यय बहुधा मन्निधान दर्शवितो: कधीं
करणही दर्शवितो.

याचा विचार कारकप्रकरणीं केला आहे, तो पहावा.

मराठी भाषेंत तृतीया विभक्तीचें आणखी एका प्र-
कारचें रूप होतें; तें असें कीं, नामाम आणि सर्वनामाम
षष्ठ्यन्तसामान्यरूप होऊन त्यांम हे तृतीया विभक्तीचे
प्रत्यय लागून तृतीयेचीं रूपें साधतात; जसें—रामाच्यानें,
माझ्यानें, तुझ्यानें, त्यांच्यांनीं, आमच्यांनीं, इ०. या
प्रकारच्या तृतीयेस सविकरणतृतीया, आणि या रूपांम
सविकरणतृतीयेचीं रूपें असें ह्मणावें.

ही सविकरणतृतीया बहुधा शक्यार्थ असतां होत्ये;
जसें— रामाच्यानें करवतें, माझ्यानें लिहवेल, तुझ्यानें
चालवत नाहीं, त्याच्यानें करवेलें, इ०.

नें—नीं—या प्रत्ययां शिवाय इतर तृतीयेचे प्रत्यय
बहुधा षष्ठ्यन्तसामान्यरूपा वरून होत नाहीत;— आम-
च्यांशीं, तुमच्यांशीं, अशीं, सर्वनामाचीं रूपें बरींच
आढळतात, परंतु यां पेक्षां आह्मांशीं, तुह्मांशीं, हीं
रूपें अधिक शुद्ध होत.

पंचमी.

१८१ ऊन—स्थलाचे अथवा अधिकरणाचे वाचक
जितके पुल्लिंग व नपुंसकलिंग द्वयक्षरी प्राकृत शब्द
आहेत, त्यां वरून पंचम्यर्थां हा प्रत्यय होत असतो.
सर्वत्र होत नाहीं; जसें—गांवून, वरून, हातून, तोंडून, इ०.
हा प्रत्यय होत असतां नामाचें सामान्यरूप होत नाहीं.

हून-याचा प्रयोग तुलना करायाची असतां बहुधा सर्वत्र होतो. या प्रत्ययानें नामाचें सामान्यरूप होतें. जसें-रामाहून, घराहून, आतेहून, भावाहून, इ०.

तून-हें मूळचें आंतून या शब्दाचें संक्षिप्त रूप होय. परंतु जसा त हा सप्तमीचा प्रत्यय मानावा, तसा तून हा साधिकरण अपादानार्थ याचा वाचक पंचमीचा प्रत्यय मानल्यास व्याकरण करिते समयां पुष्कळ अडचणी दूर होतील. हा प्रत्यय होत असतां पूर्व वर्ण अनुनासिक होतो; जसें- गांवांतून, शेंगेतून, लाड्यांतून, इ०. असें न केलें तर व्याकरणपदच्छेद करायास मोठी अडचण पडेल.

१८२ परंतु मराठींत पंचमी विभक्तीचा अपादान अर्थ असतां सर्वत्र पासून या अव्ययाचाच प्रयोग विशेषें करून करितात; जसें- गांवापासून, नर्मदेपासून, इ०.

पष्ठी.

१८३ 'चा-ची-चें-पष्ठीचा अर्थ संबंध आहे; या कारणानें ज्या शब्दापासून ही विभक्ति ज्याशीं संबंध ठेवित्ये त्याच्या लिंगवचना प्रमाणें या प्रत्ययाचीं रूपें फिरतात.

	पु०	स्त्री०	न०
एकव०	चा	ची	चें
अनेक०	चे	च्या	चीं

आतां एथें अशा संबंधानें दोन अंगें उत्पन्न होतात; एक ज्या पासून हा संबंध निघतो तें अंग, आणि ज्याशीं तो संबंध लागतो तें दुसरें अंग; यांत पहिल्यास अनुयोगी आणि दुसऱ्यास त्याचें प्रनियोगी अशा शास्त्रीय संज्ञा आहेत. 'राजाचा वाडा, भावाची बायको, माझें मूल, पापाचें फळ दुःख,' इ०. यांत राजा, भाऊ, मी, पाप, हे शब्द अनुयोगी आणि वाडा, बायको,

मूल, फल, इ० हे प्रतियोगी जाणावे. यांत प्रतियोगी शब्दांच्या लिंगवचनास अनुसरून हे प्रत्यय असतात. या संज्ञांचा पुढें व कारकप्रकरणीं उपयोग पडणार आहे.

सप्तमी.

१८४ 'त-ई'-आँ-यांत मराठी शब्दांस त हा प्रत्यय फार लागत असतो; व हा लाविते समयीं शब्दांचा अंत्य स्वर जर ऱ्हस्व असला तर दीर्घ होऊन अनुनासिक होतो. दीर्घ असल्यास अनुनासिक मात्र होतो.

कित्येकांचें असें मत आहे कीं त हा प्रत्यय नव्हे, हें आंत हेंच शब्दयोगी अव्यय होय. वगण म्हणजे 'घराच्या आंत' असा विग्रह करून घरांत, दारांत, अशा ठिकाणीं ते अव्ययीभाव समास मानितात. परंतु माझे तसें अगदीं मत नाहीं. त हें मूळचें आंत या अव्ययाचें संक्षिप्त अंग खरें; परंतु व्याकरणपदच्छेद करिते समयीं आतां यास अव्यय मानणें प्रशस्त नाहीं; कारण, अकारान्त पुल्लिंग व नपुंसकलिंग शब्दांच्या ठायीं असा आभास व्हावयास अवकाश मिळतो खरा; परंतु यास अव्यय मानून इकाराद्यंत शब्दां पुढें यांतील आचा लोप करावा त्या पेक्षां त हा सप्तमीविभक्तिप्रत्ययच मानावा हें मला अधिक बरें दिसतें.

[अ] ई — अकारान्त जीं संस्कृत नामें असतात, त्यांस अंत्यस्वराचा लोप करून हा प्रत्यय लावितात; जसें—वनीं, करीं, मुखीं, इ०. देशकालवाचक अकारान्त शब्दांचीं, व इतर कित्येक मराठी शब्दांचींही याच प्रमाणें या प्रत्ययाच्या योगानें सप्तमीचीं रूपें होतात; जसें—वरीं, गांवीं, देशीं, समयीं, वेळीं, दुपारीं, हातीं, पायीं, तोंडीं, इ०.

[आ] आँ — कित्येक मराठी शब्दांत अंत्य स्वराचा लोप करून त्यांस हा प्रत्यय लावितात; जसें—माथां, पायां, डोळां, इ०.

• वेदाचा तो अर्थ आभासीच ठावा, इतरांनीं वहावा भार माथां.
तुकाराम.

१८५ कोणत्याही नामास वर मांगितले विभक्तिप्रत्यय लावले असतां, त्या नामाच्या अंत्य स्वराच्या स्थानांनीं जो विकार होतो, त्यास विभक्तिकार्य ह्मणतात; जसें— पुरुष या शब्दास विभक्ति लावली असतां मध्यें जो (पुरुषास, पुरुषानें, पुरुषाचा इ०), आकाररूप विकार उत्पन्न होतो, तें विभक्तिकार्य जाणावें.

हीं विभक्तिकार्ये नामाच्या लिंगा वरून आणि अंत्य स्वरा वरून भिन्न भिन्न होतात.

१८६ हें विभक्तिकार्य होण्याच्या पूर्वी जें शुद्ध मूळचें रूप, ज्या वरून पुढें विभक्तिप्रत्यय व्हावयाचे, त्या रूपास या विभक्तीच्या संबंधानें अंग अशी संज्ञा आहे; जसें— पुरुष या शब्दास विभक्ति लावायाची असतां तिच्या योगानें पुरुष यास अंग ही संज्ञा प्राप्त होत्ये.

१८७ हें विभक्तिकार्य होऊन जें नामाचें रूप विभक्तिप्रत्ययग्रहणार्थ सिद्ध होतें, त्यास सामान्यरूप ह्मणावें; जसें देव या शब्दाचें सामान्यरूप देवा, गंगा या शब्दाचें सामान्यरूप गंगे, तारू या शब्दाचें सामान्यरूप तारवा.

१८८ सामान्यरूपाचा अंत्य स्वर अनेकवचनीं अनुनासिक होतो; जसें— देवां, हत्तीं, काठ्यां, मासां, स्त्रियां, इ०.

१८९ ज्यांचीं अनेकवचनीं दोन प्रकारचीं रूपे होतात, त्यांचीं सामान्यरूपेहि त्या त्या प्रमाणें दोन दोन प्रकारचीं होतात; जसें— गाई, गायां; वाई, वायां; परातीं, परातां; इ०.

१९० या सामान्यरूपांत दोन भेद आहेत, एक विभक्तिसामान्यरूप, जसें वर सांगितलें; आणि एक विशेषणसामान्यरूप, म्हणजे जें विशेषणाचें अथवा विशेषणा सारख्या शब्दाचें सामान्यरूप पुढील मविभक्तिक अथवा सशब्दयोगिक विशेष्याच्या संबंधानें मागें असतें तें; जसें— ' हलक्या मनुष्याच्या तोंडीं लागूं नये, ' या वाक्यांत हलक्या हें विशेषणसामान्यरूप होय; तसेंच ' ज्या भगवंतानें आपणास निर्माण केलें, त्या भगवंतास अनन्यभावे शरण जावें; ' ' मज रावणा सारखे हटतात, तेथें तुझा गरीबांचा काय पाड; ' एथें ज्या, त्या, मज, आणि तुझा, हीं सामान्यरूपें खरीं, परंतु हीं विशेषणसामान्यरूपें जाणावीं.

१९१ विभक्तिसामान्यरूप जें असतें तेंच बहुधा विशेषणसामान्यरूप होतें.

या नियमास कोठें कोठें बाधकें आहेत, म्हणोच हा पृथक् संज्ञानिर्देश करण्याची आवश्यकता; ही पुढें सर्वनाम, विशेषण, आणि वाक्यरचना, या प्रकरणांत समजेल.

१९२ विशेषणसामान्यरूपा पुढें विशेष्य असतां अनेकवचनीं त्या सामान्यरूपाचा अंत्य स्वर अनुनासिक करून लिहिण्याचा परिपाठ आढळत नाही;—जसें—' या मनुष्यांस, ' ' चांगल्या मुलांची, ' इ०.

१९३ विशेषनामास आणि कित्येक संस्कृत नामांस विभक्तिकार्य होत नाही; जसें— राघोबास, गंगानें, खंडूचा, हरीपासून, इ०.

१९४ तीं विशेषनामें किंवा संस्कृत नामें जर ऱ्हस्वस्वरान्त असलीं तर विभक्तीनें ते अंत्य स्वर दीर्घ होतात; जसें—भानूचा, कवीपासून, इ०.

१९५ जीं संस्कृत नामें बोलण्याच्या रूढींत फार असतात, त्यांस इतर प्राकृत नामा प्रमाणें विभक्तिकार्यें होतात; जसें—आत्म्याचा; ब्रह्माला, महिमेनें, इ०.

१९६ जर नामाचा उपांत्य दीर्घ ई किंवा ऊ असला, तर पुढल्या विभक्तिकार्यानें तो उपांत्य ँहस्व होतो; जसें—रीत, रितीस; कूड, कुडापासून; बुरूड, बुरडाला, इ०.

* १९७ षष्ठी विभक्ति अंतीं असून पुढें कित्येक विभक्तिप्रत्ययांचा व शब्दयोगी अव्ययांचा योग होतो, त्या रूपास षष्ठ्यंतसामान्यरूप अथवा सविकरणसामान्यरूप ह्मणावें; व पुढें तृतीयादिविभक्ति असतील त्यांस षष्ठ्यंतसामान्यरूपी अथवा सविकरणसामान्यरूपी तृतीया असें ह्मणावें; जसें—त्याच्यानें, एथें त्याच्या हें षष्ठ्यंतसामान्यरूप किंवा सविकरणसामान्यरूप, आणि त्याच्यानें ही षष्ठ्यंतसामान्यरूपी किंवा सविकरणसामान्यरूपी तृतीया होय. तसेंच माझ्याहून ही षष्ठ्यंतसामान्यरूपी किंवा सविकरणसामान्यरूपी पंचमी. अशींच 'मनुष्याच्या ठायीं,' 'तिच्या करतां,' इत्यादि स्थळीं शब्दयोगी अव्ययांच्या योगानें जीं षष्ठ्यंतसामान्य रूपें होतात त्यांचीं उदाहरणें जाणावीं.

यात विभक्ति लावायाची असतां बहुधा च्या या प्रत्ययाचा योग करितात, व शब्दयोगी अव्यय असतां च्या किंवा चे या दोहींतून कोणत्याही प्रत्ययाचा योग करितात. परंतु मला वाटतें उभयपक्षां च्या यांचेच ग्रहण करावें हें प्रशस्त.

संबोधन.

१९८ दुसऱ्यास हाक मारावयाची असतां, अथवा त्यांचें लक्ष आपणा कडेस ओढून घ्यावयाचें मनांत असतां, जें नामास विभक्ती सारखें कार्य होऊन रूप

सिद्ध होते, त्यास संबोधन ह्यणतात; जसे—रामा, देवा, आई, बये, मुलांनो, स्त्रियांनो, इत्यादि. विवक्षा असल्यास संबोधनार्थबोधक जीं अव्ययें, त्यांचीहि योजना या रूपां मागें करितात; जसे—अरे रामा, अगे बये, अहो बाबा, अहो मुलांनो, अगे बायांनो इ०.

१९९ याचा नियम असा आहे कीं, ज्या नामाचें जें एकवचनी सामान्यरूप तेंच बहुधा त्याचें एकवचनी संबोधनाचें रूप होते; परंतु अनेकवचनी मात्र त्यास अनुनासिक करून पुढें नो हा प्रत्यय लावितात; जसे—रामा, बये, देवांनो, बाबांनो, माणसांनो, इ०.

'गड्यांनो, कृष्ण गडी आपुला राजा मथुरेचा झाला.'

विभक्ती विषयी सामान्य नियम.

२०० महाराष्ट्र भाषेंत नामांस विभक्ति लागल्या असतां नामांच्या अंत्य स्वरा वरून व जातिभेदा वरून सात प्रकारचीं सामान्यरूपें होतात.

पहिला प्रकार—यांत सामान्यरूप अंगा प्रमाणेंच असतें.

दुसरा प्रकार—यांत सामान्यरूपीं अंगाच्या अंत्यास दीर्घ आदेश होतो.

तिसरा प्रकार—यांत अंगाच्या अंत्यास सामान्यरूपी या आदेश होतो.

चवथा प्रकार—यांत अंगाच्या अंत्यास सामान्यरूपीं ए आदेश होतो.

पांचवा प्रकार—यांत अंगाच्या अंत्यास सामान्यरूपीं ई आदेश होतो.

साहवा प्रकार—यांत अंगाच्या अंत्यास सामान्यरूपीं आ आदेश होतो.

सातवा प्रकार—यांत अंगाच्या अंत्य स्वरास संप्रसारण होऊन पुढे सांगितल्या नियमां प्रमाणे सामान्यरूप होते.

याचा विस्तार करून खाली दाखवितो.

पहिला विभक्तिप्रकार.

२०१ आकारान्त प्रतिष्ठितनामं, अथवा अधिकारवाचक कित्येक नामं, व कांहीं शरीरसंबंधवाचक नामं, व दीर्घस्वरान्त विशेषनामं, व एकारान्त आणि ओकारान्त पुल्लिंग व स्त्रीलिंग नामं, व अनेकाक्षरी ईकारान्त व कित्येक ऊकारान्त स्त्रीलिंग नामं, आणि एकाक्षरी नामं, यांची सामान्यरूपे पहिल्या प्रकारा प्रमाणे होतात; जसें—दादा, नाना, काका, मामा, राघोबा; मशालजी; देवजी; लाहो, वायको, आते; देवी, सखी, कुमारी; भाऊ, खंडू, तंबाखू; क, व, मा, श्री; इ०.

दुसरा विभक्तिप्रकार.

२०२ यांत अकारान्त, इकारान्त, आणि उकारान्त पुल्लिंग, कित्येक. इकारान्त आणि उकारान्त स्त्रीलिंग, आणि अकारान्त नपुंसकलिंग, अंगाच्या अंत्यास सामान्यरूपां दीर्घ आदेश होतो; जसें—खांब-खांबा, वाघ-वाघा, कवि-कवी, साधु-साधू; व्यक्ति-व्यक्ती, धेनु-धेनू; बोर-बोरा, बाळपण-बाळपणा; इ०.

तिसरा विभक्तिप्रकार.

२०३ यांत आकारान्त पुल्लिंग, आणि एकारान्त नपुंसकलिंग, अंगाच्या अंत्यास या आदेश होऊन सामान्यरूप होते; जसें—घोडा-घोज्या, तळे-तळ्या, इ०.

चौथा विभक्तिप्रकार.

२०४ आकारान्त व कित्येक अकारान्त स्त्रीलिंग शब्दांच्या अंगास ए आदेश होऊन सामान्यरूप होतें; जसें—पागा—पागे, गंगा—गंगे, आत—आते, इ०.

पांचवा विभक्तिप्रकार.

२०५ यांत बहुतेक अकारान्त स्त्रीलिंग शब्दांच्या अंगास सामान्यरूपां ई आदेश होतो; जसें—भित—भिती, चुल—चुली, कावड—कावडी, इ०.

साहवा विभक्तिप्रकार.

२०६ यांत कित्येक उकारान्त पुल्लिंग व नपुंसक लिंग नामांच्या अंगास, व एकारान्त संख्यावाचक पुल्लिंग विशेषणांस, सामान्यरूपां आ आदेश होतो; जसें—तट्ट—तटा, वांसरू—वांसरा, दोघे—दोघां, चौघे—चौघां, इ०.

सातवा विभक्तिप्रकार.

२०७ यांत कितीएक इकारान्त व उकारान्त नामांच्या अंगाच्या अंत्य स्वरास संप्रसारण होऊन ते शब्द अकारान्त होतात, नंतर त्यांच्या लिंगांच्या नियमा प्रमाणे त्यांची सामान्यरूपां होतात; जसें—मोती—मोत्या, न्हावी—न्हाव्या, लाडू—लाड्या, सासू—सास्वे, तारू—तार्या, इ०.

प्रकरण १.

पुल्लिंग नामें.

अकारान्त.

२०८ अकारान्त पुल्लिंग नामांचें सामान्यरूप दुसऱ्या प्रकारा प्रमाणें होतें; जसें—

विभक्ति.	एकवचन.	अनेकवचन.
प्र०	वाघ.	वाघ.
द्वि०	वाघाला-स-तें.	वाघांना-स-तें.
तृ०	वाघानें-शीं.	वाघांनीं-शीं.
सं०	वाघा.	वाघांनीं.
इ०.	इ०.	इ०.

२०९ जर ते अकारान्त शब्द केवळ एकाक्षरी असले, तर त्यांची सामान्यरूपे पहिल्या प्रकारा प्रमाणे होतात; जसे- 'मुला, तू या कला काना द्यावयास विसरलास,' 'या दला तुम्हीं कितीही पढविलें तरी हा दचा दच,' इ०.

आकारान्त.

२१० आकारान्त पुल्लिंग नामांचें सामान्यरूप ति-सऱ्या प्रकारा प्रमाणे होतें; जसें—

आकारान्त पुल्लिंग आंबा शब्द.

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	आंबा.	आंबे.
द्वि०	आंब्याला-स-तें.	आंब्यांना-स-तें.
तृ०	आंब्यानें-शीं-	आंब्यांनीं-शीं.
सं०	आंब्या.	आंब्यांनीं.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणे—धोंडा, खांबा, वांसा, डोळा, कांसोटा, बरेपणा, माणुसपणा, इ० नामांचीं रूपे जाणावीं.

२११ तीं आकारान्त नामें जर प्रतिष्ठा अथवा शरीरसंबंध यांची वाचक असलीं, अथवा तीं एकाक्षरी असलीं, तर त्यांची सामान्यरूपे पहिल्या प्रकारा प्रमाणे होतात; जसें—

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	बाबा.	बाबा.
द्वि०	बाबाला-स.	बाबांना-स.
तृ०	बाबानें-शीं.	बाबांहीं-नीं-शीं.
सं०	बाबा.	बाबांनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें— तात्या, अण्णा, दादा, काका, नाना, दाजीबा, खंडोबा, नाखोदा, नाखवा, मुलना, मुल्ला, इ०. तशींच बा, व, इ० यांचींही—बाला, वनें, अशींच रूपें होतात.

२१२ जीं आकारान्त संस्कृत नामें फारशीं रूढींत नसतात, त्यांचीं सामान्यरूपें पहिल्या प्रकारा प्रमाणें होतात; जसें— आज्यपा—आज्यपास, आज्यपाते; चंद्रमाचें, इ०.

२१३ तींच नामें रूढींतलीं असलीं तर त्यांचीं तिसऱ्या प्रकारा प्रमाणें सामान्यरूपें होतात; जसें—आत्म्यांत. आत्म्याचें, ब्रह्मयाला, महिम्यानें इ०.

२१४ जे शब्द संस्कृतांत मूळचे ऋकारान्त असून प्राकृतांत आकारान्त होतात, त्यांचीं सामान्यरूपें तिसऱ्या प्रकारा प्रमाणें होतात; जसें—

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	पिता.	पिते.
द्वि०	पित्याला-स.	पित्यांना-स.
तृ०	पित्यानें-शीं.	पित्यांहीं-नीं-शीं.
सं०	पित्या.	पित्यांनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें— भ्राता, भर्ता, धाता, कर्ता, दाता, पोढा, स्रष्टा, इत्यादि नामांचीं रूपें जाणावीं.

२१५ याप्रत्ययान्त जीं साधितनामं त्यांचीं सामान्यरूपें पहिल्या विभक्तिप्रकारा प्रमाणें होतात; जसें—

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	पांग्या.	पांग्ये.
द्वि०	पांग्याला-स.	पांग्यांना-ला-स.
तृ०	पांग्यानें-शीं.	पांग्यांहीं-नीं-शीं.
सं०	पांग्या.	पांग्यांनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें--वाध्या, धाम्या, देशपांड्या, लांकुडफो-
ज्या, आगलाव्या, इ० नामांचीं रूपें जाणावीं.

इकारान्त.

२१६ (ङ्हस्व) इकारान्त नामें निरंतर संस्कृत असतात; त्यांचीं सामान्यरूपें दुसऱ्या प्रकारा प्रमाणें होतात; जसें—

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	कवि.	कवि.
द्वि०	कवीला-स.	कवींना-स.
तृ०	कवीनें-शीं.	कवींहीं-नीं-शीं.
सं०	कवी.	कवींनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—अग्नि, पति, अलि, हरि, अरि, गिरि, रवि, कलि, मुरारि, मरीचि, वैश्रुति, शकुनि, परिधि, शूलपाणि, चंद्रमौलि, प्रजापति, इ० नामांचीं रूपें जाणावीं.

२१७ (दीर्घ) इकारान्त नामांचीं सामान्यरूपें सातव्या प्रकारा प्रमाणें होतात; जसें—

ईकारान्त पुल्लिङ्ग न्हावी शब्द.

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	न्हावी.	न्हावी.
द्वि०	न्हाव्याला-स.	न्हाव्यांना-स.
तृ०	न्हाव्यानें-शीं.	न्हाव्यांहीं-नीं-शीं.
सं०	न्हाव्या.	न्हाव्यांनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें-तेली, धोबी, वाणी, तांबोळी, गोंधळी, इ० नामांचीं रूपें जाणावीं.

याच प्रमाणें ईकारान्त जीं प्राकृत अथवा संस्कृत साधितनामें, त्यांचीं रूपें जाणावीं; जसें—शास्त्री, पापी, दोपी, गोसावी, संन्यासी, शेतकरी, गांवकरी, पूजारी, कोंकणी; इ०. परंतु यांचीं संबोधनें मात्र पहिल्या प्रकारा प्रमाणें होतात. निंदा अथवा धिःकार करायला असतां मातठ्या प्रकारा प्रमाणें संबोधनाचें रूप होतें; जसें— अरे शास्त्र्या, कोंकण्या, पुजाऱ्या, इ०. हा संन्यास्याचा गण जाणावा.

२१८ परंतु हत्ती आदिकरून किती एक नामांचीं पहिल्या प्रकारा प्रमाणें सामान्यरूपें होतात; जसें—

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	हत्ती.	हत्ती.
द्वि०	हत्तीला-स.	हत्तींना-ला-स.
तृ०	हत्तीनें-शीं.	हत्तींनीं-शीं.
सं०	हत्ती.	हत्तींनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें-हस्ती, करी, दंडी, दंती, जती, वादी,

केसरी, प्रतिवादी, आततायी, इ० नामांचीं रूपें जाणावीं. हा हस्तीचा गण जाणावा.

२१९ जीकारान्त जीं प्रतिष्ठित नामें, आणि गुणवाचक अथवा अधिकारवाचक जीं ईकारान्त यवनी नामें, त्यांचींही सामान्यरूपें पहिल्या प्रकारा प्रमाणें होतात; जसें—

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	पंतोजी.	पंतोजी.
द्वि०	पंतोजीला-स.	पंतोजींना-स.
तृ०	पंतोजीनें-शीं.	पंतोजींहीं-नीं-शीं.
सं०	पंतोजी.	पंतोजींनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें-बाजी, दाजी, रामजी, मशालजी, काजी, मौलवी, दादी, फिर्यादी, इ० नामांचीं रूपें जाणावीं.

उकारान्त शब्द.

२२० (ञ्हस्व) उकारान्त नामें निरंतर संस्कृत असतात, त्यांचीं सामान्यरूपें दुसऱ्या प्रकारा प्रमाणें होतात; जसें—

विभ०	एकव०	अनेक०
प्र०	गुरु.	गुरु.
द्वि०	गुरूला-स.	गुरूंना-लां-स.
तृ०	गुरूनें-शीं.	गुरूंहीं-नीं-शीं.
सं०	गुरू.	गुरूंनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें-भानु, शत्रु, ऋतु, वायु, मेरु, मृत्यु, अगरु, देवदारु, अणुरेणु, इ० शब्दांचीं रूपें जाणावीं.

२२१ (दीर्घ) उकारान्त पुल्लिङ्ग शब्दांचीं सामान्य-

रूपें तीन प्रकारचीं होतात, त्यांत पहिल्या प्रकाराचा प्रचार अधिक जाणावा.

यांत ज्यांचीं सामान्यरूपें पहिल्या, सातव्या, आणि साहव्या विभक्तिप्रकारा प्रमाणें होतात, त्यांस अनुक्रमें पेरूचा, लड्याचा, आणि तट्याचा, गण असें ह्मटलें आहे.

पहिला प्रकार-पेरूचा गण.

ऊकारान्त पुल्लिंग पेरू शब्द.

विभ०	एकव०	अनेक०
प्र०	पेरू.	पेरू.
द्वि०	पेरूला-स.	पेरूना-स.
तृ०	पेरूनं-शीं.	पेरूनीं-शीं.
सं०	पेरू०	पेरूनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें-काजू, नारू, चाकू, खडू, खाऊ, वेळू, वांबू, दांडू, साडू, अळू, वळू, सांकू, वसू, बोरू, कोडू, विहाडू, खिलाडू, पोटभरू, गरजकाडू, इ० नामांचीं रूपें जाणावीं.

२२२ संस्कृत (दीर्घ) ऊकारान्त जे-खलपू, वर्षाभू, स्वयंभू, प्रतिभू, इ० धातुसाधित शब्द, तसेच मराठी-झोंपाळू, लाजाळू, कार्यसाधू, पोटभरू, चटणीखाऊ, इ० धातुसाधित शब्द, यांचींही सामान्यरूपें याच प्रमाणें जाणावीं.

२२३ परंतु परभू शब्दास बहुधा तट्याच्या गणांत लेखितात; जसें—

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	परभू.	परभू.
द्वि०	परभाला-स.	परभांना-ला-स.
तृ०	परभानं-शीं.	परभांहीं-नीं-शीं.
सं०	परभू.	परभांनो. इ०.

कचित् जेथें ही जाति फारसी प्रसिद्ध नाहीं, त्या प्रांतीं या शब्दास पेरूच्या गणांत लेखितात; उदाह०— 'या गांवांत परभूंचीं घरे नाहींत,' 'एथें पूर्वीं कांहीं दिवस कायस्थ परभूंनीं अंमल चालविला होता,' इ०.

दुसरा प्रकार—लाड्याचा गण.

२२४ लाडू आदिकरून जे थोडे शब्द ऊकारान्त आहेत त्यांचीं सामान्यरूपें सातव्या प्रकारा प्रमाणें होतात; जसें—

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	लाडू.	लाडू.
द्वि०	लाडूाला-स.	लाडूांना-ला-स.
तृ०	लाडूानें-शीं.	लाडूांनीं-शीं.
सं०	लाडूा.	लाडूांनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें— गंहु, नातू, विंचू, चाटू, नारू, काडू, विस्तू, इ० नामांचीं सामान्यरूपें होतात.

२२५ कचित् पहिल्या विभक्तिप्रकारा प्रमाणेंही यांचीं सामान्यरूपें होतात. उदाह०— 'दोन लाडूंनीं माझें पोट भरलें,' 'विंचूची नांगी मोठी कठीण,' इ०, असेही प्रयोग होतात. यांत शिकणारांनीं ही गोष्ट लक्षांत ठेवावी कीं देशांत पेरूच्या गणाची, आणि कोंकणांत लाड्याच्या गणाची प्रवृत्ति विशेषेंकरून आढळत्ये.

आतां लाडू आदिकरून शब्द, ज्यांचीं सामान्यरूपें सातव्या प्रकारा प्रमाणें होतात, त्यांचीं तीं रूपें लिहिण्याचे दोन प्रकार आढळतात—लाडूानें आणि लाडवानें, नात्वानें आणि नातवानें. परंतु यांत व्याकरणशुद्ध म्हटलें झणजे पहिलें रूप, याचा उलगडा इकारान्त आणि उकारान्त नपुंसकलिंग नामांच्या वचन-प्रकरणीं स्पष्ट केला आहे, तो पहा. (प० पृ० ५५, नि० १६५.)

तिसरा प्रकार-तटाचा गण.

२२६ किती एक ऊकारान्त शब्दांची सामान्यरूपे बहुधा साहव्या विभक्तिप्रकारा प्रमाणे होतात; जसे—

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	तद्.	तद्.
द्वि०	तटाला-स.	तटांना-ला-स.
तृ०	तटाने-शी.	तटांनी-शीं.
सं०	तटा.	तटांनी.
इ०	इ०.	इ०.

याच प्रमाणे— वाढ्सेरू, यात्रिकरू, इ०.

२२७ यांची विकल्पे प्रथम प्रकारा प्रमाणेही सामान्यरूपे होतात, व त्यांचाच प्रचार विशेष आहे.

२२८ भाऊ शब्द शरीरसंबंधवाचक असता त्यांचे सातव्या प्रकारा प्रमाणे, आणि प्रतिष्ठित नाम असता प्रथम प्रकारा प्रमाणे सामान्यरूप होते; जसे—‘माझ्या भावाने,’ ‘हा भाऊंचा मुलगा.’

२२९ एकाक्षरी जे (दीर्घ) ऊकारान्त शब्द, त्यांची सामान्यरूपे सातव्या प्रकारा प्रमाणेच होतात. परंतु त्यांच्या अंगास संप्रसारणरूप आदेश होत असता अंत्य स्वराचा लोप न होता त्यांस ऱ्हस्व आदेश होतो; जसे—

विभ०	एकव०	अनेक०
प्र०	पू.	पू.
द्वि०	पुवाला-स.	पुवांना-ला-स.
तृ०	पुवाने-शीं.	पुवांनी-शीं.
सं०	पुवा.	पुवांनी.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणे—गू, रू, शब्दांची रूपे जाणावीं.

ऋकारान्त शब्द.

२३० महाराष्ट्र भाषेत ऋकारान्त शब्द नाहीत. संस्कृतांत जे ऋकारान्त शब्द आहेत, त्यांचे प्रथमेच्या एकवचनाचे जें त्या भाषेत रूप होतें त्यास अंग मानून या भाषेत त्यांची सामान्यरूपें होतात. (प० पृ० ४४; नि० १३८.)

ओकारान्त शब्द.

२३१ ओकारान्त नामांची सामान्यरूपें पहिल्या प्रकारा प्रमाणें होतात; जसे—

ओकारान्त पुल्लिंग लाहो शब्द.

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	लाहो.	लाहो.
द्वि०	लाहोला-स.	लाहोना-ला-स.
तृ०	लाहोने-शीं.	लाहोनीं-शीं.
सं०	लाहो.	लाहोनी.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—टाहो, डोहो, छापो, मोहो, इ० शब्दांची रूपें जाणावीं.

प्रकरण २.

स्त्रीलिंग नामें.

अकारान्त.

२३२ वचनप्रकरणीं अकारान्त स्त्रीलिंग नामांचे तीन गण दाखविले आहेत, त्यांज वर लक्ष दिलें असतां या प्रकरणीं त्या शब्दांच्या सामान्यरूपांच्या नियमां विषयीं कांहीं अडचण पडायची नाही. ते नियम या प्रमाणें;—

भिंतीचा गण.

२३३ भिंतीच्या गणाचीं, अथवा ज्यांच्या अनेक-वचनीं ई आदेश होतो अशा अकारान्त स्त्रीलिंग नामांचीं, सामान्यरूपें पांचव्या विभक्तिप्रकारा प्रमाणें होतात.

अकारान्त स्त्रीलिंग भिंत शब्द.

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	भिंत.	भिंती.
द्वि०	भिंतीला-स.	भिंतींना-ला-स.
तृ०	भिंतीनें-शीं.	भिंतींनीं-शीं.
सं०	भिंती.	भिंतींनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—केळ, वांक, भेट, ह्यण, बोर, रीत, गत, जात, ओळख, कोरड, चाळण, उकड, थापट, भाकर, धावळ, तगर, शिंपीण, चकमक, वसकट, रजपुतीण, भडभुंजीण, इ० नामांची रूपें जाणावीं.

आतेचा गण.

२३४ आतेच्या गणाचीं, अथवा ज्यांच्या अनेक-वचनीं आ आदेश होतो अशा अकारान्त स्त्रीलिंग नामांचीं, सामान्यरूपें चौथ्या विभक्तिप्रकारा प्रमाणें होतात; आणि अनेकवचनाचें सामान्यरूप अनेकवचना प्रमाणें होतें; जसें—

विभ०	एकव०	अनेक०
प्र०	आत.	आतां.
द्वि०	आतेला-स.	आतांना-ला-स.
तृ०	आतेनें-शीं.	आतांहीं-नीं-शीं.
सं०	आते.	आतांनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—जीभ, हांक, कांख, सून, धार, गुंफ, नणंद, समीध, पहाट, विलायत इत्यादि शब्दांचीं रूपें जाणावीं.

झेंपेचा गण.

२३५ झेंपेच्या गणाचीं, अथवा ज्या अकारान्त स्त्रीलिंग नामांचीं अनेकवचनीं दोन प्रकारचीं वैकल्पिक रूपें होतात त्यांचीं, सामान्यरूपेंही त्या त्या प्रमाणें वैकल्पिक होतात; जसें—

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	झेंप.	झेंपी, झेंपा.
द्वि०	{ झेंपीला, झेंपेला; झेंपीस, झेंपेस.	{ झेंपींना, झेंपांना; झेंपींस, झेंपांस.
तृ०	{ झेंपीनें, झेंपेनें. झेंपीशीं, झेंपेशीं.	{ झेंपींनीं, झेंपांनीं. झेंपींशीं, झेंपांशीं.
सं०	झेंपी, झेंपे.	झेंपींनो, झेंपांनो.
इ०.	इ०.	इ०.

यांत—फोत, हद्द, परात, वरात, खबर, वखार, इजार, कटार, तरवार, इत्यादि शब्दांचीं रूपें वैकल्पिक नाहींत.

२३६ व (आई) या शब्दाचें सामान्यरूप पहिल्या प्रकारा प्रमाणें वचवें होतें; उ०—'माझ्या वनें मला हा खाऊ दिला,' 'माझी वं कोणीकडे गेली?' इ०.

आकारान्त.

२३७ आकारान्त स्त्रीलिंग नामांचें सामान्यरूप चौथ्या विभक्तिप्रकारा प्रमाणें होतें; आणि अनेकवचनाचें सामान्यरूप अनेकवचना प्रमाणें होतें; जसें—

आकारान्त स्त्रीलिंग पागा शब्द.

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	पागा.	पागा.
द्वि०	पागेला—स.	पागांना—ला—स.
तृ०	पागेनें—शीं.	पागांनीं—शीं.
सं०	पागे.	पागांनो.
इ०.	इ०.	इ०.

यांच प्रमाणें—जागा, माळा, मैना, रजा, गुहा, माता, भाषा, विद्या, मृत्तिका, अवस्था, रक्तता, शुभ्रता, गंगा, यमुना, मथुरा, द्वारका, प्रतिमा, इत्यादि नामांचीं सामान्यरूपें जाणावीं.

[अ] परंतु तीच जर स्त्रियांचीं ठेवलेलीं नामें असलीं, तर प्रतिष्ठेनें बोलायाचें असतां पहिल्या प्रकारा प्रमाणें सामान्यरूपें होतात; जसें—

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	रमा.	रमा.
द्वि०	रमाला—स.	रमांना—ला—स.
तृ०	रमानें—शीं.	रमांहीं—नीं—शीं.
सं०	रमा.	रमांनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—गंगा, यमुना, भीमा, द्वारका, इत्यादि स्त्रियांच्या नामांचीं सामान्यरूपें जाणावीं.

[आ] प्रतिष्ठेनें बोलायाचें नसल्यास—रमेला, रमेनें, रमे, भीमे, द्वारकेला, इ० अशीं रूपें होतात.

इकारान्त.

२३८ (ऋस्व) इकारान्त शब्द बहुधा संस्कृत अ-

सतात, त्यांची सामान्यरूपे दुसऱ्या विभक्तिप्रकारा प्रमाणे होतात; जसे—

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	रुचि.	रुचि.
द्वि०	रुचीला-स.	रुचींना-ला-स.
तृ०	रुचीने-शीं.	रुचींनीं-शीं.
सं०	रुची.	रुचींनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणे—शांति, भक्ति, जाति, ज्ञाति, आहुति, व्यक्ति, प्रकृति, विरक्ति, इत्यादि नामांचीं रूपे जाणावीं. 'ज्या साध्वीनें केली नसती बा तिळहि हांनि रीतीची'.—मोरोपंत.

२३९ (दीर्घ) ईकारान्त स्त्रीलिंग नामांचींही सामान्यरूपे दुसऱ्या विभक्तिप्रकारा प्रमाणेच होतात; जसे—

ईकारान्त स्त्रीलिंग काठी शब्द.

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	काठी.	काठ्या.
द्वि०	काठीला-स.	काठ्यांना-ला-स.
तृ०	काठीने-शीं.	काठ्यांनीं-शीं.
सं०	काठे,	काठ्यांनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणे—बगी, माडी, साडी, घोडी, चौकी, नदी, धोकटी, पासोडी, शालजोडी, इ० नामांचीं रूपे जाणावीं.

(अ) आई, काकी, मामी, इत्यादि शब्द जर शरीर-संबंधवाचक असले तर अनेकवचनीं त्यांचीं याच प्रमाणे रूपे होतात; परंतु जर तीं प्रतिष्ठित नामे असलीं तर

अनेकवचनीं त्यांचीं सामान्यरूपें प्रथम विभक्तिप्रकारां प्रमाणें होतात; जसें—आईना, काकीहीं, मारुसि, इ०.

२४० (दीर्घ) ईकारान्त जे संस्कृत शब्द आहेत त्यांचींही सामान्यरूपें याच प्रमाणें होतात; परंतु त्यांतून ज्यांच्या उभयवचनांचीं रूपें समान होतात, त्यांच्या अनेकवचनाच्या सामान्यरूपांत मात्र अंत्य स्वरास अनुनासिक विकार होतो; जसें—

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	नारी.	नारी.
द्वि०	नारीला-स.	नारींना-ला-स.
तृ०	नारीनें-शीं.	नारींहीं-नीं-शीं.
सं०	नारी.	नारींनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—देवी, सती, साध्वी, कुमारी, अटवी, श्रीमती, गर्भवती, सौभाग्यवती, इत्यादि नामांचीं रूपें जाणावीं.

२४१ स्त्री या शब्दाचें सामान्यरूप एकवचनीं विकल्पें सातव्या प्रकारा प्रमाणें होतें, तेव्हां यांत अंत्य स्वरास ष्वस्व होऊन पुढें संप्रसारण होतें; जसें—

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	स्त्री.	स्त्रिया.
द्वि०	स्त्रीला-स; स्त्रियेला-स.	स्त्रियांना-ला-स.
तृ०	स्त्रीनें-शीं; स्त्रियेनें-शीं.	स्त्रियांहीं-नीं-शीं.
सं०	स्त्रिये.	स्त्रियांनो.
इ०.	इ०.	इ०.

या एकवचनीं जें दुसऱ्या प्रकारचें रूप होतें तें बहुतकरून प्रथमतः आढळतें.

याच प्रमाणें—वी शब्दाचीं— वियेला, वियेनें, वि-
यांचा, इ० रूपें होतात. क्वचित्—वीला, वीनें, वींत, इ०
अशींही रूपें आढळलीं तर आढळतील.

उकारान्त.

२४२ (ँह्रस्व) उकारान्त नामें बहुधा संस्कृत
असतात, त्यांचीं सामान्यरूपें दृसऱ्या विभक्तिप्रकारा
प्रमाणें होतात; जसें—

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	धेनु.	धेनु.
द्वि०	धेनूला—स.	धेनूना—ला—स.
तृ०	धेनूनें—शीं.	धेनूनीं—शीं.
सं०	धेनू.	धेनूनी.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—धातु, रज्जु, रेणु, तनु, इत्यादि शब्दां-
चीं रूपें जाणावीं. तनु शिवाय हे शब्द संस्कृतांत
पुल्लिगीं वर्ततात.

उकारान्त.

२४३ (दीर्घ) उकारान्त स्त्रीलिंग नामांचीं सामा-
न्यरूपें दोन प्रकारचीं होतात; त्यांत वधूच्या गणाचीं,
ह्रणजे ज्यांचीं उभयवचनांचीं रूपें समान होतात त्यांचीं,
सामान्यरूपें पहिल्या प्रकारा प्रमाणें होतात. (या
वर्गांत कितीएक प्राकृत शब्द, व सर्व उकारान्त सं-
स्कृत शब्द येतात,) आणि जळवेच्या गणाचीं, ह्रणजे
ज्यांच्या अनेकवचनीं संप्रसारण होतें त्यांचीं, सातव्या
प्रकारा प्रमाणें सामान्यरूपें होतात; जसें—

पहिला प्रकार.—वधूचा गण.

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	गेरू.	गेरू.
द्वि०	गेरूला—स.	गेरूना—ला—स.
तृ०	गेरूनें—शीं.	गेरूनीं—शीं.
सं०	गेरू.	गेरूनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—गुडाखू, वाजू, अफू, आवरू, काकू, तंबाखू, खडू, आऊ, माऊ, इत्यादि मराठी नामांचीं, व—चमू, वधू, भू, सुभू, श्वशू, इ० संस्कृत नामांचीं रूपें जाणावीं.

दुसरा प्रकार.—जळ्वेचा गण.

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	जळू.	जळवा.
द्वि०	जळ्वेला—स.	जळवांना—ला—स.
तृ०	जळ्वेनें—शीं.	जळवांनीं—शीं.
सं०	जळ्वे.	जळवांनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—सासू, जाऊ, पाऊ, वाळू, पिसू, दारू, पेळू, इ० नामांचीं रूपें जाणावीं.

बहुधा सासू आदिकरून शब्दांचीं सासवेला, सासवेस, सासवेनें, वालवेचें, पिसवांनीं, अशीं रूपें लिहिण्याचा प्रघात पडला आहे; परंतु व्याकरणदृष्टीनें पाहिलें असतां हा प्रघात शुद्ध नव्हे; सास्वेला, सास्वेचें, वाळ्वेचें, पिसवांनीं, इ० हीं रूपें शुद्ध होत. (पा०पृ०५५, नि१६५).

यांत विकल्पें देशपरत्वे वधूच्या गणांतील शब्द जळ्वेच्या गणांत, आणि जळ्वेच्या गणांतील शब्द

वधूच्या गणांत, मानून सामान्यरूपें होतात; जसें कों-
कणांत-साखेनें, साखेला इ०, आणि देशांत साखुनें,
साखुचा, जाऊनें, पिसूला, दाखुचा, इ० असें बोलतात.

यांत बहुधा असा नियम जाणावा कीं, वधूच्या गणाची
प्रवृत्ति देशावर, आणि जळ्वेच्या गणाची प्रवृत्ति कोंकणांत
विशेषकरून असत्ये.

२४४ ऊ शब्दाचें सामान्यरूप ऊ अ० उवे असें
होतें; जसें—

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	ऊ	उवा
द्वि०	ऊला-स; उवेला-स.	उवांना-ला-स.
तृ०	ऊनें-शीं; उवेनें-शीं.	उवांनीं-शीं.
सं०	ऊ, उवे.	उवांनो.
इ०.	इ०.	इ०.

२४५ धू शब्दाचीं सातव्या विभक्तिप्रकारा प्रमाणेंच
रूपें होतात. एथें विकल्प नाही.

२४६ दयाळू, कृपाळू, इ० विशेषणें स्त्रीलिंग असतां
त्यांचीं संबोधनीं बहुधा-दयाळे, कृपाळे, अशीं रूपें होतात.

ऋकारान्तः

२४७ (पहा पृ० ४४, नि० १३८.)

ए-ऐ-औकारान्तः

२४८ आते शब्दाचीं विभक्तिरूपें आत शब्दाच्या
प्रमाणें जाणावीं.

२४९ संवे शब्दाचीं रूपें एकवचनीं विकल्पें आत
शब्दाच्या प्रमाणें होतात; परंतु अनेकवचनीं तर मूळ
शब्द जो संवई त्याच्या अनेकवचनाच्या सामान्यरूपां
प्रमाणेंच होतात.

२९० आणखी या भाषेन एकारान्त वनसं (नणदे ला प्रतिष्ठेने ह्यणायाचा शब्द) असं एक प्रसिद्ध नाम आहे. हे नपुंसक लिंगा सारखें दिसत अमून याचा स्त्री- लिंगीं अनेकवचनीं मात्र प्रयोग होतो. तेव्हां या नामा- चीं साहव्या प्रकारा प्रमाणें विभक्तिरूपें होतात; जसें— वनसांस-ला; वनसांनीं-हीं-शीं, वनसांहून, वनसांचा, इ०.

२९१ ऐकारान्त आणि औकारान्त नामांचीं रूपें तीन प्रकारचीं असतात. (पहा पृ० ४४, नि० १४०.) ह्यणोन त्यांचीं विभक्तीचीं रूपेंही त्या त्या प्रमाणें तीन तीन प्रकारचीं होतात; जसें—

	विभ०	एकव०	अनेकव०
	प्र०	तिवै. (तिवई-य)	तिवया.
*	द्वि०	(तिवईला, तिवयेला,	(तिवईना, तिवयांना, (
		(तिवैला.	(तिवैना.
	तृ०	(तिवईनें, तिवयेनें,	(तिवईनीं, तिवयांनीं,
		(तिवैनें.	(तिवैनीं.
	सं०	तिवई, तिवये, तिवै,	(तिवईनो, तिवयांनो,
			(तिवैनो.
	इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—खै, गै, जिल्हे, इ० शब्दांचीं रूपें जाणावीं.

ओकारान्त.

२९२ ओकारान्त स्त्रीलिंग शब्दांचीं सामान्यरूपें पहिल्या विभक्तिप्रकारा प्रमाणें होतात. अनेकवचनाचीं सामान्यरूपें अनेकवचनाच्या नियमा प्रमाणें होतात; जसें—

ओकारान्त स्त्रीलिंग वायको शब्द.

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	वायको,	वायका.
द्वि०	वायकोला-स.	वायकांना-ला-स.
तृ०	वायकोनें-शीं.	वायकांनीं-हीं-शीं.
सं०	वायको.	वायकांनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—वायो, ढंबो, ताटको, इ० शब्दांचीं रूपें जाणावीं.

प्रकरण ३.

नपुंसकलिंग नामें.

अकारान्त.

२५३ अकारान्त नपुंसकलिंग नामाचें सामान्यरूप दुसऱ्या विभक्तिप्रकारा प्रमाणें होतें; जसें—

अकारान्त नपुंसकलिंग बोर शब्द.

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	बोर.	बोरें.
द्वि०	बोराला-स.	बोरांना-ला-स.
तृ०	बोरानें-शीं.	बोरांनीं-शीं.
सं०	बोरा.	बोरांनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—ढोर, पोर, फूल, अन्न, वस्त्र, लांकूड, रेशीम, इ० शब्दांचीं रूपें जाणावीं.

आकारान्त.

२५४ (पहा पृ० ५५, नि० १६१.)

इकारान्त.

२९५ (ऋह्रस्व) इकारान्त नपुंसकलिङ्ग शब्द सं-
स्कृत असतात, त्यांची सामान्यरूपे दुसऱ्या विभक्तिप्र-
कारा प्रमाणे होतात; जसे—

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	वारि.	वारि.
द्वि०	वारीला-स.	वारीना-ला-स.
तृ०	वारीनें-शीं.	वारीनीं-शीं.
सं०	वारी.	वारीनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणे—अस्थि, अक्षि, दधि, इ० शब्दांचीं रूपे
जाणावीं.

२९६ (दीर्घ) ईकारान्त शब्दांचे सामान्यरूप सा-
तव्या विभक्तिप्रकारां प्रमाणे होते; जसे—

ईकारान्त नपुंसकलिङ्ग मोती शब्द.

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	मोती.	मोत्ये.
द्वि०	मोत्याला-स.	मोत्यांना-ला-स.
तृ०	मोत्यानें-शीं.	मोत्यांनीं-शीं.
सं०	मोत्या.	मोत्यानो.
इ०.	इ०.	इ०.

यांच प्रमाणे—मिरी, गुळी, कुणी, केंबरी, पाणी, लोणी,
दही, चिंचवणी, ताकवणी, इ० नामांचीं रूपे जाणावीं.

२९७ षीं शब्दाच्या अंत्य स्वरास ऋह्रस्व होऊन
पुढे संप्रसारण होते; जसे—

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	वीं.	त्रियें.
द्वि०	त्रियाला-स.	त्रियांना-ला-स.
तृ०	त्रियानें-शीं.	त्रियांनीं-शीं.
सं०	त्रिया.	त्रियांनो.
इ०.	इ०.	इ०.

उकारान्त.

२५८ (ऋस्व) उकारान्त नपुंसकलिङ्ग नामें सं-
स्कृत अस्मतात् त्यांचीं सामान्यरूपें दुसऱ्या विभक्ति-
प्रकारा प्रमाणें होतात; जसें—

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	मधु.	मधु.
द्वि०	मधूला-स.	मधूंना-स.
तृ०	मधूनें-शीं.	मधूंनीं-शीं.
सं०	मधू.	मधूनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—वस्तु, जानु, इ० शब्दांचीं रूपें जाणावीं.
[हे शब्द संस्कृतांत नपुंसकलिङ्ग आहेत, ह्यणोन त्या
आधारा वरून कोणी मराठींतहि नपुंसक मानितात].

२५९ (दीर्घ) उकारान्त नपुंसकलिङ्ग नामांचीं
सामान्यरूपें दोन प्रकारचीं होतात; त्यांत लंकराचा
गण ह्यणजे ज्यांच्या अनेकवचनीं केवळ ए आदेश होतो,
त्यांचीं सामान्यरूपें साहव्या विभक्तिप्रकारा प्रमाणें हो-
तात; आणि तावाचा गण ह्यणजे ज्यांच्या अनेकवचनीं
संप्रसारण होऊन ए आदेश होतो, त्यांचीं सामान्यरूपें
साहव्या विभक्तिप्रकारा प्रमाणें होतात; जसें—

पहिला प्रकार,—लेंकराचा गण.

ऊकारान्त नपुंसकलिंग वासरुं शब्द.

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	वासरुं.	वासरें.
द्वि०	वासराला-स.	वासरांना-स.
तृ०	वासरानें-शीं.	वासरांनीं-शीं.
सं०	वासरा.	वासरानो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—गुरुं, तट्टू, नित्रुं, पिलुं, पांखरुं, लें-
करुं, करट्टुं, अगरुं, परसुं, मेंढरुं, फाळेट्टुं, रेडकूं, टि-
परुं, शेरडुं, शिंगरुं, सुकाणूं, इ० नामांचीं रूपें जाणावीं.

दुसरा प्रकार,—तावांचा गण.

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	तारुं.	तावें.
द्वि०	तावांला-स.	तावांना-ला-स.
तृ०	तावानें-शीं.	तावांनीं-शीं.
सं०	तावा,	तावांनो.
इ०.	इ०.	इ०.

यांच प्रमाणें—असूं, अळूं, गळूं, कुंकूं, कुसूं, थरुं,
इ० शब्दांचीं रूपें जाणावीं.

या अशा प्रकारच्या रूपांची साधगूक पाहणें असल्यास
पहा—टीप, पृ० ५६.

[अ] सुकाणूं आणि जिवाणूं यांचीं दोन प्रकारचीं
रूपें होतात.

२६० एकारान्त नपुंसकलिंग नामाचें सामान्यरूप
तिसऱ्या विभक्तिप्रकारा प्रमाणें होतें; जसें—

एकाशन्त नपुंसक भांडें शब्द.

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	भांडें.	भांडीं.
द्वि०	भांज्याला-स.	भांज्यांना-ला-स.
तृ०	भांज्यानें-शीं.	भांज्यांनीं-शीं.
सं०	भांज्याः	भांज्यांनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—तळें, कुत्रें, केळें, घोसाळें, बोलणें, चालणें, इत्यादि नामांचीं रूपें जाणावीं.

प्रकरण ४.

उपांत्य वर्णाच्या ठायीं जे विभक्तिजन्य विकार होतात त्यांच्या प्रकरणीं नियम.

२६१ ज्या नामांचा उपांत्य ई अथवा ऊ आहे, त्याचे हे उपांत्य स्वर विभक्तीच्या योगानें ळस्व होऊन पूर्वोक्त नियमां प्रमाणें रूपें सिद्ध होतात; जसें—

ईकारोपान्त्य.

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	चीक.	चीक.
द्वि०	चिकाला-स.	चिकांना-ला-स.
तृ०	चिकानें-शीं.	चिकांनीं-शीं.
सं०	चिका.	चिकांनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—ईट, डीक, ढीग, जीभ, टीक, पीक, इ० द्वयक्षरी ईकारोपान्त्य नामांचीं रूपें जाणावीं.

ऊकारोपान्त्य.

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	खूण.	खुणा.
द्वि०	खुणेला-स.	खुणांना-ला-स.
तृ०	खुणेने-शीं.	खुणांनीं-शीं.
सं०	खुणे.	खुणांनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—चूक, भूक, सूज, कूड, सूड, नूर, चूल, कुस, मूस, सूप, इ० द्व्यक्षरी ऊकारोपान्त्य शब्दांचीं रूपें जाणावीं.

२६२ जर दोहों पेशां अधिक अक्षरांच्या नामांचा उपांत्य स्वर ई अथवा ऊ असला, आणि उपांत्य स्वराचें मागील अक्षर -ह्रस्व असलें, तर १७३ व्या नियमा प्रमाणें त्या उपांत्य स्वरास कार्ये होऊन विभक्तीनें रूपें सिद्ध होतात; जसें—

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	बटीक.	बटिकी, बटकी.
* द्वि०	(बटिकीला-स, बटकीला-स.	(बटिकींना-ला-स. बटकींना-ला-स.
तृ०	(बटिकीनें-शीं. बटकीनें-शीं.	(बटिकींनीं-हीं-शीं. बटकींनीं-हीं-शीं.
सं०	बटिकी, बटकी.	बटिकींनो, बटकींनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—तिडीक, भटीण, हरीक, हरीण, उदीम, जिलीब, भरीत, कथील, कणीस, खरीफ, इ० ऱ्ह्रस्वस्वर-पूर्वकेकारोपान्त्य* नामांचीं रूपें जाणावीं.

* झणजे ऱ्ह्रस्वस्वर ज्याच्या पूर्वी आहे असा जो ईकार तो आहे उपांत्य ज्यांचा असे शब्द.

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	कुलूप.	कुलुपें, कुलपें.
द्वि०	{ कुलुपाला-स. कुलपाला-स.	{ कुलुपांना-ला-स. कुलपांना-ला-स.
तृ०	{ कुलुपानें-शीं. कुलपानें-शीं.	{ कुलुपांनीं-शीं. कुलपांनीं-शीं.
सं०	कुलुपा, कुलपा.	कुलुपांनो, कुलपांनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—इसूप, कुसूर, खजूर, खरूज, बुरूड, चिभूड, चुणूक, जुगूत, खर्वूज, इ० ऱ्हस्वस्वरपूर्वकोकारोपांत्यं नामांचीं रूपें जाणावीं.

२६३ फकीर इत्यादि जे कित्येक तत्तद्ध्यापारकर्तृ-वाचक अथवा अधिकारकर्तृवाचक यवनी शब्द, त्यांचा उपांत्य दीर्घच राहतो; पक्षांतरीं ऱ्हस्व होतो.

एथें मागल्या नियमा वरून उपांत्याच्या स्थानीं जो अ आदेश होतो त्याचा निषेध जाणावा.

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	फकीर.	फकीर.
द्वि०	{ फकीराला-स. फकिराला-स.	{ फकीरांना-ला-स. फकिरांना-ला-स.
तृ०	{ फकीरानें-शीं. फकिरानें-शीं.	{ फकीरांनीं-हीं-शीं. फकिरांनीं-हीं-शीं.
सं०	फकीरा, फकिरा.	फकीरांनो, फकिरांनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—अमीर, खलीफा, वकील, मुनीम, ह-

१ अगजे ऱ्हस्वस्वर ज्याच्या पूर्वी आहे असा जो ऊकार तो आहे उपांत्य ज्यांचा असे शब्द.

कीम, जामीन, दबीर, फडनीस, चिटनीस, वांकनीस, इ० शब्दांचीं रूपें जाणावीं. हा फकीराचा गण जाणावा.

२६४ हकारपूर्वक उपांत्य ई अथवा ऊ असल्या तर त्यास विभक्तीने ऱ्हस्वच होतो.

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	वहीण.	वहिणी.
द्वि०	वहिणीला-स.	वहिणींना-ला-स.
तृ०	वहिणीने-शीं.	वहिणींनीं-हीं-शीं.
सं०	वहिणी.	वहिणींनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—अहीर, मोहीम, विहीर, काहील, जवाहीर; चाहूर, चाहूल, लाहूर, काहूर, माहूर, इ० शब्दांची—चाहुरानें, माहुताला, काहुरांनीं, अशीं रूपें जाणावीं.

२६५ जर उपांत्य अक्षराचें मागील अक्षर दीर्घ अथवा द्विमात्रक असलें, तर उपांत्य ई अथवा ऊ यांच्या स्थानीं अ आदेश करावा हें अधिक प्रशस्त दिसतें. पक्षांतरीं क्वचित् ऱ्हस्वाहि होतो; जसें—

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	काळीज.	काळजें, काळिजें.
द्वि०	{ काळजाला-स. काळिजाला-स.	{ काळजांना-ला-स. काळिजांना-ला-स.
तृ०	{ काळजानें-शीं. काळिजानें-शीं.	{ काळजांनीं-शीं. काळिजांनीं-शीं.
सं०	काळजा, काळिजा.	काळजांनो, काळिजांनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—आंबील, कांबीट, उंदीर उंडीण, कांतीण, कांटील, तालीम, तारीख, तेरीज, लेजीम, रे-

जीम, भोरीप, गोचीड, इ० दीर्घस्वरपूर्वकेकारोपांत्य शब्दांचीं रूपें जाणावीं.

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	बाभूळ.	बाभळी, बाभुळी.
द्वि०	{ बाभळीला-स. बाभुळीला-स.	{ बाभळींना-ला-स. बाभुळींना-ला-स.
तृ०	{ बाभळीनें-शीं. बाभुळीनें-शीं.	{ बाभळींनीं-शीं. बाभुळींनीं-शीं.
सं०	बाभळी, बाभुळी.	बाभळींनो, बाभुळींनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें— माणूस, लांकूड, काडूक, कापूस, आंसूड, खांडूक, गांडूळ, घारूड, तांडूळ, ढेकूण, मुंगूस, ढेंकूळ, इत्यादि दीर्घस्वरपूर्वकोकारोपांत्य शब्दांचीं रूपें जाणावीं.

यांत जीं दुसरीं वैकल्पिक रूपें लिहिलीं आहेत तीं विशेषेंकरून प्राकृत काव्यांत आढळतात.

“वदे हि भलनेंचि ते तिसचि कोप टाका पुसा
असें मृदु म्हणोनि बामज न धोपटा कापुसा.” -केकावलि.

२६६ परंतु यांत जमीन आदिकरून कितीएक यवनी भाषेतील शब्दांस विभक्तीनें ऱ्हस्वच होतो; जसें—

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	जमीन.	जमिनी.
द्वि०	जमिनीला-स.	जमिनींना-ला-स.
तृ०	जमिनीनें-शीं.	जमिनींनीं-शीं.
सं०	जमिनी.	जमिनींनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—अफीण, तक्षीम, जंजीर, खंजीर, अं-

जीर, बंदूक, संदूक, इत्यादि शब्दांचीं रूपें जाणावीं.
हा जमिनीचा गण जाणावा.

हा जरी फकीराच्या गणांत मोडला तरीं चालेल.

२६७ कितीएक स्त्रीलिंग ईणप्रत्ययान्तां शिवाय जितके तिहीं पेशां अधिक अक्षरांचे शब्द आहेत, त्यांच्या उपांत्य स्वरास विभक्तीनें ऱ्हस्वच होतो; जसें—

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	रजपूत.	रजपूत.
द्वि०	रजपुताला-स.	रजपुतांना-ला-स.
तृ०	रजपुतानें-शीं.	रजपुतांनीं-हीं-शीं.
सं०	रजपुता.	रजपुतांनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—समजूत, वर्तणूक, जाचणूक, तसवीर, कोथिंबीर, कोशिंबीर, मुरकूट, वुंगरूट, उवडीक, सोयरीक, पावधूक, तजवीज, खरबूज, अटापीट, अठावीस, अब्दागीर, अठ्ठेचाळीस, इत्यादि नामांचीं रूपें जाणावीं.

२६८ कितीएक स्त्रीलिंग ईणप्रत्ययान्तां शिवाय ह्यटलें, या वरून कितीएक स्त्रीलिंग ईणप्रत्ययान्त जे शब्द आहेत, त्यांचीं रूपें पूर्वोक्त नियमां प्रमाणें होतात; जसें—

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	कुंभारीण.	कुंभारणी, कुंभारिणी.
द्वि०	{ कुंभारणीला-स. कुंभारिणीला-स.	{ कुंभारणींनां-ला-स. कुंभारिणींनां-ला-स.
तृ०	{ कुंभारणीनें-शीं. कुंभारिणीनें-शीं.	{ कुंभारणींनीं-हीं-शीं. कुंभारिणींनीं-हीं-शीं.
सं०	कुंभारणी, कुंभारिणी.	कुंभारणींनो, कुंभारिणींनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणं—परटीण, सुतारीण, सानारीण, बुरुडीण, कलालीण, मराठीण, चाह्यारीण, भडभुंजीण, कळवंतीण, पुणेकरीण, मुसलमानीण, इ० नामांचीं रूपें जाणावीं, हा कुंभारणीचा गण जाणावा.

२६९ कितीएक ईणप्रत्ययान्त हाटलें या वरून कुंभारणीच्या गणा शिवाय इतर ईणप्रत्ययान्ताच्या उपांत्य स्वरास २६३ व्या नियमा प्रमाणें ष्वस्वच होतो; जसें—

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	परभीण.	परभिणी.
द्वि०	परभिणीला-स.	परभिणींना-ला-स.
तृ०	परभिणीनें-शीं.	परभिणींनीं-शीं.
सं०	परभिणी.	परभिणींनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—पापीण, कुळंबीण, ब्राह्मणीण, शेणवीण, वाण्णीण, भक्तीण, खत्रीण, इत्यादि नामांचीं रूपें जाणावीं. हा पापिणीचा गण जाणावा.

यांत अकारादेशाचा निषेध जाणला पाहिजे.

२७० जर उपांत्य वर्ण निवळ ई अथवा ऊ आहे, तर त्यास विकल्पें संप्रसारण होऊन विभक्तीनें रूपें सिद्ध होतात; जसें—

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	बाईल.	बाइली, बायली.
द्वि०	{ बाइलीला-स. { बायलीला-स.	{ बाइलींना-ला-स. { बायलींना-ला-स.
तृ०	{ बाइलीनें-शीं. { बायलीनें-शीं.	{ बाइलींनीं-हीं-शीं. { बायलींनीं-हीं-शीं.

सं० वाइली, वायली. वाइलीनो, वायलीनो.
इ०. इ०. इ०.

याच प्रमाणें—काईल, अईन, सुईण, कुईट, कवाईत, पंचाईत, इत्यादि ईकारोपांत्य नामांचीं रूपें जाणावीं.

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	देऊळ.	देउळें, देवळें.
द्वि०	{ देउळाला-स. देवळाला-स.	{ देउळांना-ला-म. देवळांना-ला-म.
तृ०	{ देउळानें-शीं. देवळानें-शीं.	{ देउळांनीं-शीं. देवळांनीं-शीं.
सं०	देउळा, देवळा.	देउळांनो, देवळांनो.
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—कऊळ, पाऊळ, वाऊळ, राऊळ, पाऊस, शेऊर, गाऊळ, इत्यादि ऊकारोपांत्य नामांचीं रूपें जाणावीं.

“अगा प्रणतवत्सला म्हणति त्या जनां पावलां,

क्षणोनि तुमच्याच मीं स्मरतसें सदां पावलां.”-केकावलि.

२७१ शुद्ध संस्कृत शब्द जे मराठींत फारसे मिसळले नाहींत त्यांच्या उपांत्यास विभक्तीनें कांहीं विकार होत नाहीं; जसें—

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	सूत्र.	सूत्रें.
द्वि०	सूत्राला.	सूत्रांना-ला-स.
तृ०	सूत्रानें-शीं.	सूत्रांनीं-शीं.
सं०	सूत्रा.	सूत्रांनो-
इ०.	इ०.	इ०.

याच प्रमाणें—रूप, कूप, भूत, कीट, गीत, कील, कूट, कूर्म, भूप, जीव, गीता, टीका, कीर्ति, गीति, भीति,

जंबीर, किरीट, शरीर, गोधूम, मयूख, केयूर, मयूर, करवीर, चिरंजीवी, मांसोपजीवी, इत्यादि संस्कृत शब्दांचीं रूपें जाणावीं.

“ दयामृतघना अहो हरि वळ मयूरा कंड
रडे शिशु तथासि घे कळवळोनि माता कडे.”-केकावलि.

प्रकरण ५.

च, ज, झ, आण स हीं अक्षरें ज्यांच्या अंती आहेत असे शब्द. यां विषयीं पहिला नियम.

२७२ च ज झ आणि स हे वर्ण ज्यांच्या अंती आहेत, अशा शब्दांच्या अंत्य वर्णांस विभक्तीनें जो विकार होतो तो असा;—जर तिसऱ्या आणि सातव्या विभक्तिप्रकाराप्रमाणें यकार आदेश होऊन सामान्यरूप सिद्ध होत असलें, तर या यकारादेशाच्या योगानें केवळ त्याचा मूळचा जो तालव्योच्चार तोच राहतो.

२७३ जर चौथ्या आणि पांचव्या विभक्तिप्रकाराप्रमाणें ए अथवा ई आदेश होऊं लागला तर, ए आदेश होत असतां विकल्पें तालव्योच्चार होतो, आणि ई होत असतां तालव्योच्चारच होतो.

विभ०	एकव०	अनेकव०
प्र०	चमचा.	चमचे, चमचे.
द्वि०	{ चमचाला-स. चमच्याला-स.	{ चमचांना-ला-स. चमच्यांना-स.
तृ०	{ चमचानें-शीं. चमच्यानें-शीं.	{ चमचांनीं-शीं. चमच्यांनीं-शीं.
सं०	चमचा, चमच्या.	चमचांनो, चमच्यांनो
इ०.	इ०.	इ०.